

NIKU Rapport 28

Kulturmiljøvurdering i Hammerdalen - Larvik

Sveinung Krokann Berg
Lars Jacob Hvinden-Haug
Kari Charlotte Larsen

NORSK INSTITUTT FOR KULTURMINNEFORSKNING

Norsk institutt for kulturminneforskning

Kulturmiljøvurdering i Hammerdalen - Larvik

Sveinung Krokann Berg
Lars Jacob Hvinden-Haug
Kari Charlotte Larsen

Norsk institutt for kulturminneforskning

NIKU ble etablert 1. september 1994 som del av Stiftelsen for naturforskning og kulturminneforskning, NINA•NIKU. Fra 1. januar 2003 er instituttet en selvstendig stiftelse og del av det nyopprettede aksjeselskapet Miljøalliansen som består av seks forskningsinstitutter og representerer en betydelig spesial- og tverrfaglig kompetanse til beste for norsk og internasjonal miljøforskning.

NIKU skal være et nasjonalt og internasjonalt kompetansesenter innen anvendt kulturminneforskning. Vår oppdragsvirksomhet er rettet mot så vel kulturminneforvaltningen som andre relevante brukere i samfunnet, både offentlige og private. Instituttet utfører forskning og oppdrag innen følgende områder:

- Arkeologi i middelalderbyene
- Arkeologiske registreringer og overvåkinger
- Bygningsundersøkelser
- Fargeundersøkelser (bygninger)
- Humanosteologi
- Konservering og restaurering
- Landskap og kulturminner
- Landskapsanalyser og konsekvensutredninger for kulturminner i samband med naturinngrep og arealendringer
- Miljøovervåking
- Oppmålinger
- Registrering av kulturminner

De største oppdragsgiverne er, i tillegg til Miljøvern-departementet og Norges forskningsråd, Riksantikvaren, Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet og andre offentlige institusjoner og bedrifter (Statsbygg, Forsvaret ol.).

NIKU har sitt hovedkontor i Oslo og distriktskontorer i Bergen, Oslo (Gamlebyen), Tromsø, Trondheim og Tønsberg.

Publikasjoner

Som selvstendig stiftelse har vi valgt å avslutte tidligere serier og etablerer fra 2003 to nye serier som hver nummereres fra 1 og oppover.

- NIKU Rapport er den rapportering som overleveres oppdragsgiver etter fullført prosjekt. Serien kan ha begrenset opplag og distribusjon.
- NIKU Tema omfatter det vide spekter av kulturminnefaglige områder som instituttet arbeider med og henvender seg i hovedsak til forsknings- og fagmiljøer samt forvaltning.

Berg, Sveinung Krokann, Hvinden-Haug, Lars Jacob, Larsen, Kari Charlotte. 2009. Kulturmiljøvurdering i Hammerdalen – Larvik. – NIKU Rapport 28.

Oslo, januar 2009

NIKU Rapport 28
ISSN 1503-4895
ISBN 978-82-8101-064-2

Rettighetshaver ©: Stiftelsen Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU
Publikasjonen kan siteres fritt med kildeangivelse

Redaksjon: Vigdis Andersen
Design og grafisk produksjon: Birgitte Hasselknippe

Opplag: 150
Trykk: Signatur AS, Oslo
Trykt på miljøpapir

Publikasjonen er også tilgjengelig som pdf-fil på www.niku.no

Kontaktadresse:
NIKU
Storgata 2,
Postboks 736 Sentrum
N-0105 Oslo
Tlf.: 23 35 50 00
Faks: 23 35 50 01
Internett: www.niku.no

Prosjekt nr.: 1562726
Oppdragsgiver: Høgskolen i Vestfold
Tilgjengelighet: Åpen

Ansvarlig signatur:

Hilde Rigmor Amundsen

Sammendrag

Berg, Sveinung Krokann, Hvinden-Haug, Lars Jacob, Larsen, Kari Charlotte. 2009. Kulturmiljøvurdering i Hammerdalen – Larvik. – NIKU Rapport 28.

Utgangspunkt for verdiskapingsprosjektet i Hammerdalen er en omfattende bruksendring av et industriområde med tradisjoner 600 år tilbake i tid. En grunnleggende premis i denne transformasjonen er at den skal skje med basis i områdets historie, karakter og kulturminner.

Området har inntil for få år siden vært et lukket industriområde, men er i kommunedelplan for Larvik by (2006) vedtatt inkorporert i bysentrum. Hammerdalens kvaliteter som kulturmiljø skal danne grunnlaget for videre planlegging og utvikling i området.

De mest sentrale utfordringene analysen av Hammerdalens kulturmiljø skal belyse er:

- Formidling og vern av Hammerdalens industrihistorie som rommer kulturhistoriske spor fra ulike epoker og funksjoner.
- Forene målene i pilotprosjektet, kommunedelplan for Larvik by og verdiskapingsprogrammet. Bevaring av industrihistorien knyttet til Fritzøe Verk er grunnleggende, men Hammerdalen er også politisk, økonomisk og byplanmessig et utviklingsområde som tømt for sin opprinnelige virksomhet utgjør en historisk mulighet for Larvik mht. byutvikling sentralt i byen.
- Anbefale vernestrategi og vurdere hvordan kulturhistoriske spor best kan utnyttes som ressurs for videre utvikling av Hammerdalen.

Det metodiske utgangspunktet for analysen og vurderingen av Hammerdalen er basert på Riksantikvarens DIVE-metode med hovedfokus på elementene som bidrar til å formidle og utvikle Hammerdalens industrielle karakter og identitet, og hvilke tiltak som må til for å styrke og synliggjøre denne identiteten. Ulike tilnærminger for å oppnå de artikulerte mål beskrives. Rapporten avsluttes med NIKUs vurderinger og anbefalinger for bruk og utvikling basert på de verdiene som er identifisert i Hammerdalen samt målene i verdiskapingsprosjektet og kommunedelplan for Larvik by.

Emneord: industriarv - verdiskaping - kulturmiljøvurdering - strategier for vern - Hammerdalen - Larvik

Abstract

Berg, Sveinung Krokann, Hvinden-Haug, Lars Jacob, Larsen, Kari Charlotte. 2009. Assessment of Cultural Heritage in Hammerdalen – Larvik. – NIKU Rapport 28.

The basic principle for the Hammerdalen project of creating added value is an extensive change of use of an area with more than 600 years of industrial tradition. A premise for this transformation is that the area's history, character and cultural heritage will be the main point of departure. The area has until lately been a closed industrial site, but is now being incorporated in the city centre. The qualities of Hammerdalen as a cultural environment will be the basis for further planning and development of the area.

The analysis of Hammerdalens cultural environment will be a useful knowledgebase to figure out:

- How to disseminate and safeguard the industrial heritage containing traces and artefacts from different eras and functions throughout history
- How to unite the intentions of preserving industrial heritage and create an attractive space for city development
- Strategies for how to ensure an industrial impression of the area and how cultural historical traces can be used as a resource for further development of Hammerdalen

The methodical approach for the analysis is based on the DIVE-method developed by the Directorate for Cultural Heritage with main focus on the elements that contribute to disseminate and develop the industrial character and identity of Hammerdalen and which actions can be taken to strengthen and make visible this identity. Different approaches are described to achieve the articulated objectives. NIKU's advice for use and development based on the qualities identified and these objectives closes the report.

Keywords: industrial heritage - added value - assessment of cultural heritage - strategies for conservation - Hammerdalen - Larvik

Forord

NIKU har som en del av verdiskapingsprosjektet i Hammerdalen utført en kulturmiljøvurdering av prosjektområdet. Industriområdet Hammerdalen strekker seg fra Farrisvannet til Sanden. Denne rapporten tar for seg området som helhetlig kultur- og naturmiljø samt dets enkeltelementer. Både bygninger, teknisk infrastruktur, rommet mellom bygningene og områdets tilknytning til omkringliggende byområder er inkludert i vurderingen. Målet for verdiskapingsprosjektet i Hammerdalen er å forene vern og aktiv bruk som gir utbytte både sosialt, kulturelt, økonomisk og miljømessig i tråd med kriteriene i Riksantikvarens verdiskapingsprogram. Bygningsvurdering og områdeanalyser er gjort med tanke på å

belyse mulighetsrom for utvikling, og aktuelle strategier og anbefalinger er gjort ut fra målsettingene som er skissert i verdiskapingsprosjektet.

Kulturmiljøvurderingen er utført av sivilarkitekt Lars Jacob Hvinden-Haug, arkeolog Kari Charlotte Larsen og samfunnsgeograf Sveinung Krokann Berg. Krokann Berg har vært prosjektleder for oppdraget.

Oppdragsgiver er prosjektgruppen for Verdiskapingsprosjektet Hammerdalen ved Høyskolen i Vestfold.

Oslo, 13. oktober 2008

Innhold

Sammendrag.....	3	3.4.9 Andre miljøer/bygninger/objekter av kulturhistorisk interesse.....	44
Abstract.....	3	3.4.10 Historisk lesbarhet.....	44
Forord.....	4		
Innhold.....	5		
1 Innledning.....	6	4 Framtidig bruk og utvikling av Hammerdalen.....	46
2 Metode og datagrunnlag.....	7	4.1 Forholdet til eksisterende planer.....	46
2.1 Overordnet metodisk grep.....	7	4.2 Ulike strategier for utnyttelse av kulturhistoriske verdier.....	48
2.1.1 Beskrivelse av de ulike delene av metoden:.....	7	4.3 Oppsummering av planer og vernestrategi.....	50
2.2 Datagrunnlag.....	7	5 NIKUs anbefaling og innspill til videre utvikling.....	52
2.3 Begrepene kulturminner og kulturmiljøer..	8	5.1 Fysiske elementer som er viktige for helhetsforståelsen av området.....	53
2.4 Områdeavgrensing.....	8	5.1.1 Landskapsrommet.....	53
3 Kulturhistorisk oversikt.....	9	5.1.2 Elva.....	53
3.1 Geografi/landskapsrom.....	9	5.1.3 Bygningsmiljøer.....	54
3.2 Larviks historie – kort riss.....	9	5.1.4 Tekniske installasjoner.....	55
3.3 Hammerdalen – kort kulturhistorisk riss....	10	5.1.5 Uteområdet.....	57
3.3.1 Før industrien kom til Hammerdalen....	11	5.2 Tilgjengelighet og tilknytning til omkringliggende bystruktur.....	58
3.3.2 Sagbrukstiden.....	11	5.3 Dokumentasjon.....	60
3.3.3 Den første jernverkstiden.....	12	5.4 Fortellende elementer.....	61
3.3.4 Grevskapstiden 1670-1805.....	13	5.4.1 Hendelser.....	61
3.3.5 Urolige tider og skiftende eierinteresser 1805-1835.....	13	5.4.2 Aktivitet/Funksjoner.....	62
3.3.6 Fredrik W. Treschow overtar: 1835-1868.....	13	5.4.3 Visualisering.....	63
3.3.7 Fra Fritzøe verk til Treschow-Fritzøe – ny giv for industrien 1868-1935.....	14	5.4.4 Nye elementer.....	63
3.3.8 1900-tallet – omstilling og fornyelse.....	15	5.5 Oppsummering/Anbefaling.....	64
3.4 Hammerdalen i dag - Vurdering av viktige kulturhistoriske kvaliteter	15	6 Kilder/Litteratur.....	65
3.4.1 Området omkring Farriseidet.....	16	Vedlegg 1. Bygningsbeskrivelse: Fritzøe jernverk og Treschow-Fritzøe AS.....	67
3.4.2 Farriselva.....	20	Vedlegg 2. Kart - Bygninger (med byggeår) tilknyttet Treschow- Fritzøes virksomhet i Hammerdalen.....	84
3.4.3 Hammerdalens bygningsmiljøer - Plateverkstedet og Mekanisk verksted.....	25		
3.4.4 Hammerdalens bygningsmiljøer - Mølla/Sliperiet/Kraftstasjonen.....	29		
3.4.5 Hammerdalens bygningsmiljøer - Andre bygningsmiljøer langs elven.....	32		
3.4.6 Hammerdalens bygningsmiljøer - Øvre Verksgård.....	35		
3.4.7 Hammerdalens bygningsmiljøer - Nedre Verksgård.....	36		
3.4.8 Langestrand – Skogkontoret/Ingeniør boligen/Uthuset/Fritzøe museum.....	42		

1 Innledning

Utgangspunkt for verdiskapingsprosjektet i Hammerdalen er en omfattende bruksendring av et industriområde med tradisjoner 600 år tilbake i tid. En grunnleggende premiss i denne transformasjonen er at den skal skje med basis i områdets historie, karakter og kulturminner. Bruksendringen reiser mange utfordringer; for grunneiere, politikere, kulturminnevernet, nye aktører i området, offentlige myndigheter og for byens befolkning.

Området har inntil for få år siden vært et lukket industriområde, men er i kommunedelplan for Larvik by (2006) vedtatt inkorporert i bysentrum. Det heter videre om Hammerdalen/Sanden at: ”det er knyttet sterke verneinteresser til området som helhet og til bestående bebyggelse i særdeleshet i Hammerdalen.” Bebyggelsen i prosjektets kjerneområde er i kommunedelplanen båndlagt for regulering til spesialområde bevaring. Grunneiers holdning er at kulturmiljøet på begge sider av Farriselven skal bevares med tanke på ny bruk.

Hammerdalens kvaliteter som kulturmiljø skal danne grunnlaget for videre planlegging og utvikling i området. For å ivareta og belyse disse kvalitetene har en helhetlig vurdering av Hammerdalen vært nødvendig.

Kulturmiljøvurderingen vil også være et nyttig kunnskapsgrunnlag for arbeidet med en reguleringsplan for Hammerdalen som ble igangsatt i 2008. Vurderingen vil bidra til å belyse problemstillinger og metoder knyttet til bruksendring og tilpasning til ny bruk av industriarealene i Hammerdalen.

De mest sentrale utfordringene analysen skal belyse er:

- Formidling og vern av Hammerdalens industrihistorie som rommer kulturhistoriske spor fra ulike epoker og funksjoner.
- Forene målene i pilotprosjektet, kommunedelplan for Larvik by og verdiskapingsprogrammet. Bevaring av industrihistorien knyttet til Fritzøe Verk er grunnleggende, men Hammerdalen er også politisk, økonomisk og byplanmessig et utviklingsområde som tømt for sin opprinnelige virksomhet utgjør en historisk mulighet for Larvik mht. byutvikling sentralt i byen.
- Anbefale vernestrategi og vurdere hvordan kulturhistoriske spor best kan utnyttes som ressurs for videre utvikling av Hammerdalen.

I kapittel 2 beskrives det metodiske utgangspunktet for analysen og vurderingen av Hammerdalen delvis basert på Riksantikvarens DIVE-metode som anvendes for kulturhistoriske stedsanalyser.

Larviks og Hammerdalens historie er relativt godt dokumentert og kjent for aktørene som er involvert i verdiskapingsprosjektet, men i kapittel 3 gis likevel en kort kulturhistorisk oversikt som ramme for beskrivelse av sentrale kulturminner/kulturmiljøer som danner grunnlag for de prioriteringer og anbefalinger rapporten konkluderer med.

I kapittel 4 belyses ulike tilnærminger til hvordan Hammerdalens historie kan ivaretas og formidles samt hvordan strategier for bevaring kan ses i sammenheng med målsettingene i verdiskapingsprogrammet og Larviks eksisterende plangrunnlag.

I kapittel 5 følger NIKUs anbefalinger for bruk og utvikling basert på de verdiene som er identifisert i Hammerdalen samt målene i verdiskapingsprosjektet og kommunedelplan for Larvik by.

En skjematisk oversikt og beskrivelse av bevarte bygninger med tilknytning til virksomheten i Hammerdalen følger som vedlegg (vedlegg 1) i rapporten. Skriftlige kilder er gjennomgått og referert. Opplysningene er ofte divergerende, og i de tilfellene det er funnet grunnlag for det, har NIKU konkludert ut fra skjønn og egne undersøkelser.

Kart over bygningene i Hammerdalens kjerneområde med byggeår følger som eget vedlegg (vedlegg 2).

2 Metode og datagrunnlag

2.1 Overordnet metodisk grep

NIKUs analyse av kulturmiljø Hammerdalen tar utgangspunkt i Riksantikvarens DIVE-metode, som er en firetrinns-prosess for beskrivelse, tolkning og vurdering av kulturhistoriske verdier og kvaliteter, samt innspill til hvordan disse verdiene og kvalitetene kan aktiviseres i en byutviklingsprosess. Analysen ser på stedet og landskapet som resultater av fysiske og samfunnsmessige utviklingsprosesser som kan forstås ved å dykke ned i historien og underveis kartlegge og belyse de historiske forholdene og veivalgene som har ledet fram til vår tids situasjon og miljø. Videre drøftes i analysen hvilke historiske kvaliteter og identitetsbærende trekk som bør bevares, styrkes eller videreutvikles, samt handlingsrom og rammer for aktivisering av kulturarven i plansammenheng.

En viktig årsak til valg av denne analysemetoden er at en ved å fokusere ikke bare på kulturhistoriske kvaliteter og verdier, men også på sårbarhet, tålegrense og handlingsrom, vil kunne øke bevisstheten omkring bylandskapet og kulturmiljøets kvaliteter og muligheter i by- og stedsutviklingen. Utviklingen av DIVE-metoden har dessuten foregått innenfor samme overordnet policy og med tilnærmet samme mål som verdiskapingsprogrammet når det gjelder å integrere kulturminneverdier som utviklingsressurs og synliggjøre overførbar kunnskap gjennom konkrete planer og prosjekter.

Vurdering og analyse av kulturhistoriske verdier og kvaliteter bygger på Kulturhistorisk stedsanalyse - DIVE beskrevet i kortversjon av Riksantikvaren i januar 2008.

2.1.1 Beskrivelse av de ulike delene av metoden:

TRINN 1 – Statuskartlegging og –beskrivelse av studieområdets utvikling. I første trinn samles og systematiseres opplysninger om studieområdet. Utgangspunktet er dagens situasjon, hvor sporene i landskapet og fortellingene knyttet til området brukes som historiske ledetråder, som fører oss tilbake til stedets røtter – i og utenfor studieområdet. Denne delen utgjør kunnskapsgrunnlaget og utgangspunkt for vurderingen av områdets historiske kontekster og betydninger over tid, verdier og endringskapasitet.

TRINN 2 – Tolking av studieområdets historie og betydning. I andre trinn er det studieområdets historiske kontekster og samfunnsmessige betydninger opp gjennom historien som står sentralt. Kritisk drøfting av kunnskapsunderlag og tidsbilder gir grunnlag for å prioritere mellom egenskaper og karaktertrekk og ta stilling til kriteriene for verddivurdering. I kartleggingen av studieområdets "betydningshistorie" brukes strukturen i den kulturhistoriske matri-

sen for å tydeliggjøre sammenhenger mellom studieområdets tidligere samfunnsmessige betydninger og mulige veivalg i framtida.

TRINN 3 – Vurdering av verdi og endringskapasitet. I trinn 3 utdypes og argumenteres det for hvorfor noen historiske elementer har spesiell verdi og i forlengelsen elementenes sårbarhet og tålegrenser i forhold til ulike veivalg i framtida, dvs. endringskapasitet i forhold til endringsscenarier. Verddivurderingene bygger både på studieområdets historiske innhold, betydningshistorie og vår tids miljømål og prioriteringer. Sårbarhets- og tålegrensevurderingene belyser forholdet mellom kulturarvens tillagte verdier og potensialene for verditap (betydnings-/meningstap) som følge av ulike utviklingsalternativ, og målene og prioriteringene for utvikling og forvaltning av kulturmiljøet.

TRINN 4 – Planinnspill og iverksetting. I det fjerde og siste trinnet oppsummeres resultatene av analysen og handlingsrommet for kulturmiljøet, som positiv utviklingsressurs og premiss i stedsutviklingen, konkretiseres. Rådene og anbefalingene presenteres mht. ivaretagelse av kulturmiljøverdiene ift. planprogrammer og eventuelle konkrete utviklingsalternativ.

DIVE-analysen er utprøvd i Mosjøen og på Røros. Tilbakemeldingene herfra har foreløpig vært at analysen har vært et nyttig redskap til å skape ny forståelse av sammenhenger og hva kulturmiljøet betyr for byene. I Hammerdalen er en del av sammenhengen og kartleggingen allerede gjennomført, men en systematisering av dette gjøres gjennom å bruke enkelte av DIVE-analysens elementer uten at en fullstendig DIVE-analyse kan sies å være gjennomført. Knyttet opp mot målet for verdiskapingsprosjektet oppfattes analysens tredje og fjerde trinn som tyngdepunktet i prosjektgruppens bestilling/behov. Disse vil derfor vektlegges i kulturmiljøvurderingen.

2.2 Datagrunnlag

Analysen bygger på gjeldende kommunale planer, tidligere utredninger og prosjektskisser for utvikling av Larvik sentrum, lokalhistorisk litteratur, fotomateriale og historiske kart. Tidsangivelse av enkelte byggeår og hendelser divergerer noe i kildematerialet, og angivelser i teksten er derfor basert på NIKUs vurderinger. I tillegg brukes digitale kartdata for Larvik som grunnlag for analyse av eksisterende bygningsstruktur, infrastruktur og landskapsmessige og topografiske forhold.

Befaringer

NIKU har i tillegg gjort egne befaringer/registreringer i området i prosjektperioden samt brukt ressurspersoner med kjennskap til området som muntlige kilder og befaringsguides.

2.3 Begrepene kulturminner og kulturmiljøer

Begrepene kulturminner og kulturmiljøer er definert i Lov om kulturminner (kml) § 2:

”Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter som det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Kulturmiljø omfatter våre fysiske omgivelser hvor kulturminner inngår som en del av en større helhet eller sammenheng.”

Når begrepene kulturminner og kulturmiljøer er definert på denne måten, omfatter de også det meste av det vi omgir oss med: gjenstander, bygninger, hager, veier og plasser er kulturminner. Det er kun urørt natur som ikke fan-

ges opp av disse begrepene. Kulturminner og kulturmiljøer blir i henhold til lovteksten dermed ”verdinøytrale” begreper, som gjør det nødvendig å vurdere verneverdien nærmere i det enkelte tilfellet.

2.4 Områdeavgrensing

Kjerneområdet for verdiskapingsprosjektet er avgrenset til å omfatte industribebyggelsen i Hammerdalen og elvedraget fra Farrisvannet til Stavernsveien (rød stiple linje, fig. 1a). I kulturmiljøvurderingen er hovedfokus på selve Hammerdalen, men deler av omkringliggende bebyggelse/områder er omtalt der dette oppfattes som en del av Treschow-Fritzøes historie eller vurderes som viktige influensområder for utviklingen i Hammerdalen.

Figur 1a. Hammerdalens kjerneområde og Treschow-Fritzøes fotavtrykk i Larvik (ill: NIKU).

Figur 1b. Hammerdalen (foto Treschow-Fritzøe).

3 Kulturhistorisk oversikt

3.1 Geografi/landskapsrom

Larvik by ligger innerst i Larviksfjorden, mellom munningen av Lågen og Farriselva; og sør for det store raet gjennom Vestfold. Raet er både i byen og i kommunen ellers et klart skille mellom det fruktbare kyst-/jordbruksbeltet og det mer karrige skogslandskapet innenfor.

Landskapet i Larvik er dannet av tre elementer: fjellgrunn, morene og sjø-/elvesedimenter. Larvik by har kontakt til vann på tre kanter – mot Numedalslågen i øst, Farrisvannet og Farriselva i vest, og Larviksfjorden, som knytter Larvik til havet. Markerte landskapsrom i Larvik er: Lågens dalrom som går over i elveslette ved munningen, fjordbunnens amfiform, Farris eidet med gjennombrudd av raet, Hammerdalen som et trangt dalføre mellom Farris og fjorden, raets høydebygg med småkupert skogsterreng bakenfor og vannelementene fjorden, Lågen og Farriselva/Farrisvannet.

3.2 Larviks historie – kort riss

For 18 000 år siden var det meste av Nord-Europa dekket av isen, men i løpet av noen årtusen med issmelting var det meste av norskekysten isfri. Landhevingen gikk raskest i eldste delen av steinalderen, da trykket fra isbreen var størst. Etter hvert som isen trakk seg tilbake hevet landet seg raskt. De eldste spor etter mennesker i området er funnet ved Pauler. De eldste boplassene som er undersøkt her er fra ca. 10 000 år f.Kr., og ligger på mellom 127 og 130 moh. I landssammenheng er dette blant de eldste boplassene som er undersøkt.

I Larvik-området er det gjort funn fra både bronsealder (for eksempel helleristninger ved Hedrum) og eldre jernalder (gravrøysene på Mølen, bygdebørgen i Hedrum), men det er særlig fra yngre jernalder (perioden 600-1000 e.Kr.) at det er gjort mange funn, og området trer tydelig frem i historien med mange og varierte typer kulturminner. Her finnes blant annet ferdsselsårer over raet – hulveier som kan gå tilbake til jernalder er bevart ved Bommestad og i Bøkeskogen. Her finnes også Vestfolds største gravfelt fra yngre jernalder. Området for øvrig er rikt på gravfelt og bautasteiner fra yngre jernalder, og ikke langt unna, ved Skiringssal i Tjølling, lå en av vikingtidens viktigste handelsplasser: Kaupang. Etter vikingtiden ble kaupangens rolle overtatt av Tønsberg. De viktigste sentrene i området ble da kirkestedene Tjølling og Hedrum, som begge har steinkirker fra middelalderen.

Området der Larvik by senere vokste frem, mellom Lågens munning og Farriselvas utløp ved Langstrand, var fra gammelt av en del av Hedrum. I middelalderen lå det flere gårdsbruk her. Det viktigste var Nanset, som inn gikk i Fresje-godset. Larvik by vokste fram på gården Nansets grunn, helt nede ved fjordkanten med Bøkkerfjellet i vest og Tollerodden i øst. Byen vokste frem innerst i en bred bukt, med havneforhold som innbød til nærhet med Danmark og kontinentet, og med Farriselva som grunnlaget for vanddrevet industri. Gater og bebyggelse i den gamle byen bygde videre på landskapet, og lav trehusbebyggelse tilpasset seg det bratte terrenget opp fra strandlinjen.

Rundt 1600 var strandstedet bebodd av ca. 100 mennesker. I 1623 var befolkningen vokst til det dobbelte, og aktiviteten i Hammerdalen og Langstrand startet en industritradisjon som har vart helt fram til i dag. Veksten førte til at Larvik fikk status som ladested under Tønsberg i 1665, og at Laurvig grevskap ble opprettet i 1671.

Larvik ble en residensby for stattholderen i Norge, Ulrik Frederik Gyldenløve. Et viktig resultat av den nye status for Larvik var byggingen av den grevelige residens, i dag kjent som Herregården, opprinnelig oppført i en etasje, med et stort hageanlegg og allé ned mot sjøen. I 1677 ble også byens kirke på Tollerodden innviet.

Storgaten fulgte fjordens naturlige bue fra Bøkkerberget til Tollerodden med bryggeanlegg i øst. En smal bakgate (Prinsegaten) etablerte seg ganske raskt med en langstrakt torgdannelse som avslutning. Det bratte terrenget opp fra fjorden ble gjennombrutt av smale streder i en vifteform som forbandt Storgaten med bakgaten.

I 1720 hadde byens befolkning vokst til ca. 1500 mennesker. Foreløpig var det bare Storgaten og Steinane som ble regnet som det rette Laurvig, og her bodde de grevelige, embetsmenn og borgerne. På løkkene utenfor byen hadde innbyggerne sine kyr, mens høner og griser hadde tilhold i bakgården. Også skippere og enkelte styrmenn bodde i Storgaten. På 1700-tallet var det først og fremst i forstedene Langstrand og Torstrand at byen vokste. Her bodde arbeiderne på jernverket, sagbruket og annen framvoksende industri, sjøfolk og dagarbeidere. Innbyggerne i disse forstedene hadde ikke lov til å drive handel, og til gjengjeld slapp de å betale skatt.

Presset på arealene innen byens grenser vokste. En grense-regulering i 1747 innlemmet Feierønningen, Torvet, en del av Lilletorvet, det meste av Prinsegaten, Karlsrønningen, øvre del av Steingaten og Schulzegaten i byen.

Bebyggelsen på Torstrand vokste fram samtidig med hovedbyen. I det bratte terrenget mellom Storgaten og Torget, i Steinane og i Bøkeli, vokste det fram en uregelmessig boligbebyggelse.

Larvik vokste. I 1801 bodde det 2390 mennesker i byen. Jernverket ble en stadig viktigere hjørnesteinsbedrift, og noen larvikborgere drev store tobakksspinnerier. Omkring 1780 ble det startet en reperbane, og i 1807 var to stykker i drift.

Ved freden i Kiel i 1814 ble det bestemt at kongen skulle beholde grevskapet selv om Danmark avsto Norge til Sverige. Likevel valgte kongen å selge grevskapet til de såkalte ”grevlingene” i 1817. De følgende år foregikk forhandlinger om eiendomsretten til byens grunn. I 1821 kunne overenskomsten med eierne og den nye administrative ordningen for byen tre i kraft.

Larvik var fremdeles en ganske liten by med ca. 2500 innbyggere. I 1834 var antallet ca. 3400. Det fineste strøket i byen var som tidligere Storgaten fra Bøkkerfjellet til Tollerodden.

Folketallet i Larvik økte sterkt fra 1835 og det ble bygget mye over alt i byen. Omtrent alle tomter på Torstrand var bygd ut ca. 1850. Det var særlig hensynet til byens handel og trelastvirksomhet som fikk myndighetene til å gå inn for grenseutvidelse. Kommunen hadde gode inntekter på utleie av tomter til trelastopplag, sager og annen virksomhet.

Neste byutvidelse trakk mer av Langestrand, Bøkeskogen og områder nord og øst innenfor bygrensen. Det var et stort behov for byggetomter i hovedbyen hvor store løkker var i privat eie. Omkring 1876 ble det solgt en del tomter av Alléløkken, og samtidig ble deler av Jegersborg parsellert ut.

I tiåret fra 1875 til 1885 økte innbyggertallet i Larvik sterkt, noe som skyldes jernbanebyggingen og gjenoppbyggingen av den del av byen som brant ned i 1884. Grevskapsbanen åpnet i 1881, og gjorde slutt på den aristokratiske idyllen i Storgaten.

Industribyen Larvik hadde fått sin form. Industrien konsentrerte sin virksomhet til Hammerdalen, Sanden

var lagringssted for trelast og utskipning av trelast, og utstikkerbryggene ble brukt til godstrafikk og persontrafikk. Skottebryggen ivaretok mindre fartøyer, og Torstrand ivaretok skip i opplag eller med stor last. Revbryggen ble brukt til godstrafikk, vesentlig jern og kull. Handelsvirksomheten var konsentrert til Kongegaten, Nansetgaten og området omkring Torget. Både på Langestrand og Torstrand var det en flora av småbutikker (jf. Kulturminneanalyse for Larvik by, 2004).

Tiden rundt 1885 var en sterk vekstperiode for Larvik, med stor byggevirksomhet i sentrum og stadige utvidelser av det bebygde arealet. Gatenettet skiftet etter hvert karakter fra selvgrodde gateløp til et rettvinklet gatemønster. I tiden frem mot århundreskiftet ble også skipsbygging en del av byens identitet, blant annet knyttet til Colin Archers båtbyggeri på Tollerodden.

De første tiårene av 1900-tallet var byen preget av stagnasjon, men utover i 30-årene kom det ny vekst i industrien. Den første fergeforbindelsen til Fredrikshavn ble opprettet i 1937. Etter 2. verdenskrig opplevde Larvik, som andre norske byer, en vekstperiode. Kanalkaien ble bygget ut i 1950-årene, og danner grunnlaget for dagens moderne havneområde. Nye boligområder bygges ut først og fremst på platået nord for sentrum, og byens vekst får en retning som etter hvert fyller ut ”trekanten” mellom sjøfronten, Lågen og dagens E 18.

3.3 Hammerdalen – kort kulturhistorisk riss

Hammerdalen ligger mellom Farrisvannet og fjorden og er gravd ut som en kraftig skjæring eller V-dal i raet av elva og tallrike flommer siden siste istid. Farriselva er 900 meter lang, med et fall på 22 meter.

Fritzøe Jernverk og det som nå er Treschow-Fritzøe med sagbruk og møllevirksomhet utgjør en todeling i Hammerdalen på hver sin side av Farriselva. Industrien var avhengig av nærhet til dammene og elva med renner og turbinrør, og den såkalte Lilleelva oppsto som resultat av spillvann fra rennene. Fram til 1856 var verket en integrert del av bystrukturen på Langestrand, men ble da inngjerdet. Etter nedleggelsen av jernverket i 1868 vokste treforedlingsindustrien, og skogene ble råstoffoppland for den videre virksomheten.

Farriseidet øverst i Hammerdalen har alltid vært et sentralt knutepunkt for trafikk – både til lands og over vann. Et løsfunn av en steinkølle forteller oss at området har vært i bruk helt tilbake til steinalderen. Hulveiene i Bøke-

skogen forteller at området har vært et viktig kryssingspunkt i jernalder/middelalder. Det gamle navnet på Farriselva er Nannarå – av ordet nann som betyr elvestryk, eller den raskt strømmende elv (Johnsen 1962). Trolig har den også gitt navn til Nanset (oppr. Nannarsetr) i yngre jernalder, og elva kan ha dannet denne gårdens grense mot vest.

3.3.1 Før industrien kom til Hammerdalen

De tidligste beretningene om bruksdrift i Farriselva er fra Rødeboken (biskop Eysteins jordebok) fra 1390-årene som omtaler kverner i Nannaraa. I 1399 eide St. Olavsklosteret i Tønsberg gården Fresje - eller Flæsiom. Klosteret eide også «Nannar aanæ allæ med fiski ok kuærnum» - det vil si Farriselva - den gang kalt Nannarå - med fisket der og kverner/møller. Frem til det ble bygget en dam ved Farris eidet i 1645, var Farriselva en viktig lakseelv. Fra slutten av 1300-tallet kjenner vi også gårdsnavnet Timber-vik (nå Tinvik – like ved Fritzøhus). Iflg. Johnsen (1962) tyder dette på at det kan ha vært tømmeropplag her allerede på den tiden. Det er imidlertid usikkert om dette kan knyttes til noen form for bruksdrift i Farriselva.

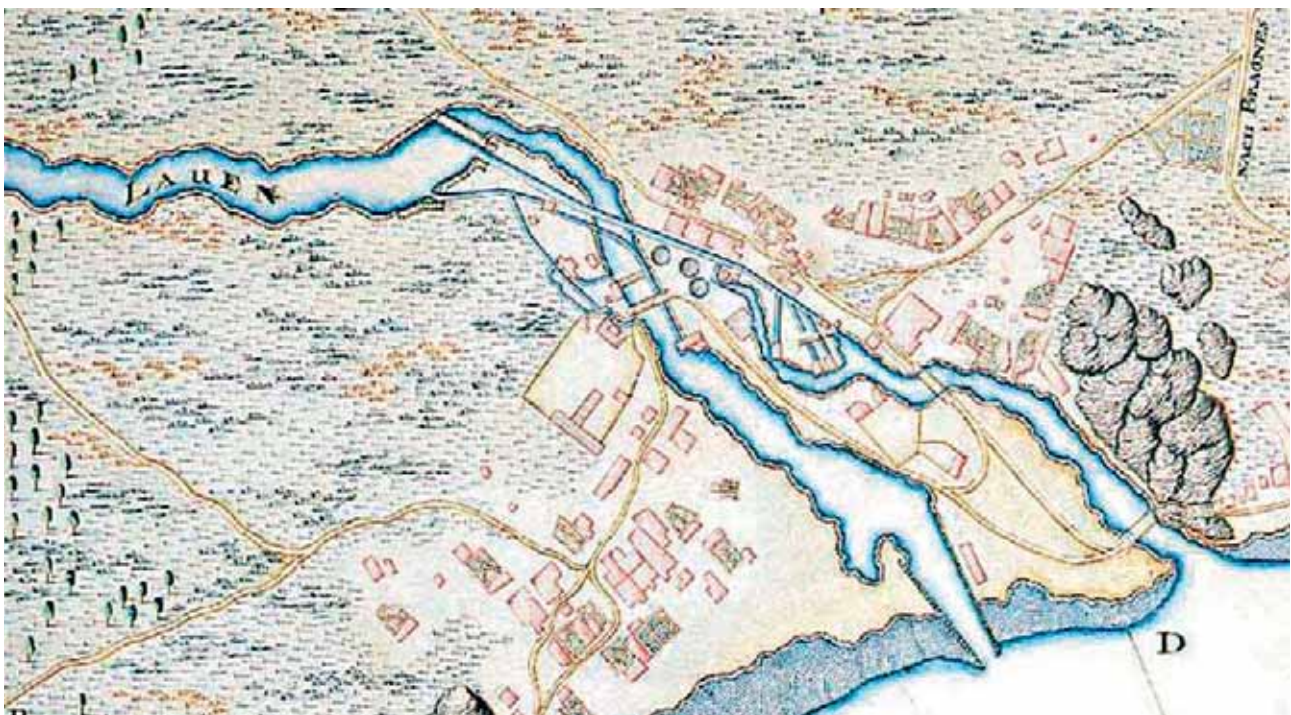
Langestrand, vest for Farriselva, ble skilt ut fra Brunlanes. Her lå det to gårder – Jordfalden og Damsbakken. Iflg. Johnsen (Johnsen 1962) skal begge to ha grenset til Farriselva, Jordfalden i sørligste del, og Damsbakken lengre nord. Johnsen anslår videre at Damsbakken kan ha navn etter en tidligere dam i elva.

3.3.2 Sagbrukstiden

Oppgangssagen kom til Norge på begynnelsen av 1500-tallet, og ikke lenge etter begynte industrireisningen langs Farriselva. Fritzøe-bedriftens grunnlegger var en dansk adelsmann, Ivar Jenssøn Jernskjegg, som kom fra Danmark på 1520-tallet, og som ervervet seg store eiendommer i Larvik-distriktet. Fra 1539 er det beretninger om at det ble solgt bord fra Larvik (Bjørvik 2007). I 1540 kjøpte Jernskjegg gårdene Nanset og Fresje, fra 1593 hører vi om fem sager i Farriselva. Sagene lå på østsiden av elva og ble drevet av vann fra renner. Trolig ble Sanden brukt som utskipningsplass for trelast allerede fra denne tid.

På et av de eldste kartene over området, Gyldenløves kart fra 1688 (fig. 2), ser vi at vannet føres i renner fra Mellomdammen, over på østsiden av elva, og ut i Lilleelva. På kartet ser vi også de primære ferdselsveiene til Larvik. Øverst til høyre går Kongeveien nordover "Nach Bragnes". Vest og sørover går det veier til Skien, Helgeroa og Stavern. På Sanden mellom Farriselva og Lilleelva møtes veiene, og herfra går det bro over til Storgata i øst.

Jernskjeggene var store eiendomsbesittere i området, og hadde store rikdommer. Omkring 1540 begynte Jens Iverssøn Jernskjegg byggingen av den myteomspunne Fresjeborgen – ved sørenden av Farris. Borgen raste ut i Farrisvannet i forbindelse med et leirras og forårsaket en flom som tok med seg flere bygninger langs Farriselva (Nyhus 1999, Johnsen 1962), (se også under 3.3.3).

Figur 2. Gyldenløves kart fra 1688 (Riksarkivet).

3.3.3 Den første jernverkstiden

Familien Jernskjeggs eiendommer ble i 1623 solgt til familien Lange, og med dem vokste industrivirksomheten ved Farriselva. I 1623 hører vi om åtte sager her, samt seks par kverner, en jernhytte og en stampe. Johnsen (1962) antar at det rundt år 1600 bodde om lag 100 mennesker i Larvik og at befolkningen i strandstedet hadde vokst til mellom 150 og 200 i 1623 (ibid: 53-54). Det var da ti hus vest for broen, og tjueen på østsiden. Lensherren Jernskjegg eide all grunnen i byen, og all byggegrunn måtte leies av ham.

I de neste tiårene skjedde en storstilt utvidelse av både sagbruks- og jernverksvirksomheten – en vekst som la grunnlaget for Larvik som by og fra 1633 som tollsted. Fra 1623 begynte malmtransporten fra gruvene ved Arendal til Fritzøe jernverk. Malmen ble transportert sjøveien, og tatt i land på Batteristranda, hvor den også ble røstet og deretter fraktet opp til Øvre verksgård. Den første masovnen kom i 1640, og lå omtrent der hvor søndre del av Mekanisk verksted ligger nå.

På 1600-tallet fantes ikke opparbeidet veiforbindelse over Sanden. Først på kart fra 1802 vises en tilknytning til Storgaten som fortsetter over Farriselva og videre bort langs stranden og opp Langes gate (fig. 3). Likevel ble breddene på begge sider av Farriselvas utløp benyttet til lossing og lasting (Kristensen 2006: 19). Sanden var også en viktig lagerplass for trelast – helt frem til slutten av 1900-tallet.

Den første dammen ved Farriseidet ble anlagt i 1645 av Niels Lange. Dette var en tømmerkonstruksjon, og bare åtte år senere, i 1653, måtte den gi tapt under en storflom. Flommen, som gikk natten mellom 2. og 3. september, tok med seg ikke bare dammen, men også Fresjeborgen, og mye av virksomheten langs Farrisvannet – kverner og sager. Farrisdammen ble bygget opp i igjen, og denne dammen sto fram til 1765.

Enkelte kilder hevder at også den første Mellomdammen ble anlagt i 1640-årene, et damanlegg som skal ha vært en tømmerkonstruksjon (Kristensen 2006:33). Dammen ble fornyet i 1788 – denne gangen murt opp av bruddstein, og rester av denne dammen er i dag bevart. I restene av demningen og på Fritzøe Museum finnes to daterte steiner fra 1788-dammen (fig 4).

Den første kirken vi kjenner til i Larvik, ble bygget av Niels Lange. Det antas at kirken ble oppført i 1640-årene. Den ble bygget like ved Farriselva, på det som i dag er parkeringsplassen sørøst for verksporten. Kirken var

Figur 3. Kart fra 1802 (ill: fra Kristensen 2006).

omgitt av en kirkegård, og ved flommen i 1653 ble halvparten av kirkegården revet bort. Kirken ble imidlertid stående (Bakken 1963), men ble revet og erstattet med en ny i 1699. Denne ble revet i 1811, og ny kirke ble oppført der hvor Langstrand kirke ligger i dag. I dag finnes ingen rester av selve kirken over jorden, men noe av interiøret er bevart i nye Langstrands kirke.

Figur 4. Stein i restene av Mellomdammen. Foto NIKU 2008.

3.3.4 Grevskapstiden 1670-1805

Langenes eiendommer ble i 1670 kjøpt av stattholder Ulrik Frederik Gyldenløve, og ble fra 1671 sammen med andre eiendommer opphøyet til grevskapet Laurvigen. Samtidig ble byen Laurvigen grunnlagt, med kjøpstadrettigheter innenfor nytrukne bygrenser.

Sagbruks- og jernverksvirksomheten hadde vært for noe nedadgående i 1650 og -60-årene, men opplevde et oppsving etter at Gyldenløve overtok. Dette gjelder i særlig grad jernverket. Fritzøe verk ble på 1700-tallet Norges største industrisentrum, og folketallet i Larvik økte sterkt i løpet av denne perioden.

Jernverkets domene har i hovedsak vært på vestsiden av Farriselva, og 1600- og 1700-tallets jernverk var samlet langs en verksgate som strakte seg fra Mellomdammen i Farriselva frem til Nedre Fritzøegate. Nederst i Hammerdalen var lange hammerbygninger hvor det ble produsert spiker og stangjern. Nærmere Forvaltergården lå den store masovnen, slik at trekull kunne tilføres over en bro fra Øvre Verksgård, hvor det var lagerbygninger for trekull. På den andre siden av veien, oppunder Øvre Verksgård, lå laftede lagerbygg på rekke og rad. Forbi Forvaltergården var råjernsgården med lagerskur for jern. Bakenfor lå pliktfogdens gård. Deretter den såkalte oberinspektørens gård og kirken, samt boliger for andre tjenestemenn ved verket.

Masovnen var sentral i jernverksvirksomheten. Den første masovnen kom i 1640-årene og ble flere ganger fornyet med forbedret og utvidet kapasitet. På 1700-tallet ble det bygget en dobbeltovn, som igjen ble fornyet i 1751 (Bakken 1950). Rester av masovnene finnes i dag like ved Mekanisk verksted, på vestsiden av Farriselva. Til masovnishyttene hørte mange andre bygninger, blant annet bygningene som huset de store vannhjulene og lagerbygninger for kull. Like nord for masovnishytta lå formerhuset – der støpingen foregikk. På den andre siden av elva lå en formerstue, som besto av to hus med felles tak. Sør for masovnsanlegget lå hammerhyttene – på det meste tre av dem. Også til disse hørte mindre uthus og andre bygninger. Like nedenfor her lå pukkverket. Ved jern- og produktlagrene ble det etter hvert bygget en bolig for jernverksforvalteren.

Gjennom hele grevskapstiden ble det drevet mølledrift i Farriselva. I andre halvdel av 1700-tallet besto møllebruket av to kvernhus, bolig for mølleren og en rekke andre mindre bygninger. Driften ved Fritzøe møller var heller beskjeden sett i forhold til sagbruks- og jernverksdriften.

Fra denne tiden har vi sikre kilder på en bro over elva, Nannabro (Farriselvas eldre navn var Nannarå). Denne er nevnt i et dokument fra 1677. Det er ikke fastslått hvor brua gikk, men det kan være samme bru som på Gyldenløves kart fra 1688.

3.3.5 Urolige tider og skiftende eierinteresser 1805 -1835

I de urolige tidene under Napoleonskrigene kom grevskapet først under kronen (1805), og ble deretter kjøpt opp av lokale interessenter i 1817. Etter at verket var overtatt av kronen i 1805, overlot kongen driften av verket til bergråd Peter Petersen. Bergråden bygget mye nytt og la også om driften på verket ved at den gamle doble masovnen ble tatt ut av bruk, og jernsmeltingen ble flyttet til Moholt (Kristensen 2006:14).

Interessentskapet som kjøpte verket i 1817, besto av lokale verksfunksjonærer og en prest. De var avhengige av jernverket og det internasjonale jernmarkedet for å kunne betale for låneopptaket som ble foretatt i forbindelse med kjøpet. Den dansk-norske stat var en av hovedkundene for verket. Etter den norske løsrivelsen fra Danmark i 1814 ble norske jerneksportører møtt med kraftige tollbarrierer i Danmark og presset ut på det internasjonale jernmarkedet. Dette medførte at jernlagrene på Fritzøeverket vokste. Interessentskapet holdt det gående til 1835, men gikk da konkurs, og den danske kongen måtte ta det tilbake før gjelden og verket ble solgt til Fredrik Wilhelm ("Fritz") Treschow.

Den første halvdel av 1800-tallet la på mange måter grunnlaget for et moderne samfunn. I 1821 ble grevskapet oppløst og Larvik og Jarlsberg amt ble opprettet. Lokalt selvstyre ble innført i 1837. Byen får bank og avis året etter, og det ble opprettet dampskips-ruter langs kysten.

3.3.6 Fredrik W. Treschow overtar: 1835-1868

Det meste av godset ble etter at interessentskapet gikk konkurs i 1835, solgt til Fredrik Wilhelm Treschow. Industrivirksomheten i Hammerdalen har vært tuftet på vannkraften i det korte elveløpet mellom vannet og fjorden, men like viktig var likevel de store skogressursene i opplandet, transporten på vannveiene og utskipningen ved fjorden. Utover på 1800-tallet solgte Treschow de fleste av de større gårdsbrukene, men beholdt det meste av skogen. Småbrukene i skogsområdene ble beholdt lenger som forpakterbruk og boliger for skogsarbeidere. Inntektene fra salget av disse gårdene ga Treschow viktig kapital til å kunne gjennomføre nødvendige oppgraderinger og moderniseringer av industrivirksomheten i

Hammerdalen. Treschow ansatte Jacob Sverdrup som bestyrer for Fritzøe verk, og sammen med Fredrik W. Treschows sønn Michael, ble den viktigste oppgaven de kommende årene å sette bygninger og anlegg i stand. Skogkontoret, den tidl. verkseier- og oberinspektørboligen, og Forvaltergården er to av de bygningene som ble satt i stand av Sverdrup og Treschow. Også damanleggene fikk ettersyn: Farrisdammen fikk ny kledning og nytt sluseverk, Mellomdammen ble forbedret, og det ble bygget en ny renne ned til sagbruket.

Høsten 1839 ble hele Mellomdammen tatt av høstflommen. Det tok to år før den var bygget opp igjen. I 1839 startet også anleggelsen av det ”nye” sagbruket, med kjerrat, bruer, nye maskiner og sager. Hovedvekten ble likevel lagt på en opprustning av jernverket, med blant annet en ny hammerbygning. Det første valseverket ble anlagt i begynnelsen av 1840-årene, og 1850-årene viste seg å bli en storhetstid for jernverket. I 1843 brant den gamle mølla, og dette ga anledning til en modernisering og utvidelse av møllebruket. Mølledriften og sagbruket ble etter hvert det viktigste økonomiske fundamentet for industrivirksomheten i Hammerdalen, og sammen med skogressursene et viktig fundament for Treschow-familiens eierskap. I løpet av denne tiden utvidet Treschow-familien sitt industrivirke, og i perioden 1842-1894 ble det drevet skipsverft i Jordfalleen, like vest for Hammerdalen. Michael Treschow overtok bedriften, og oppførte den nye verkseierboligen ”Fritzøe-hus”, som sto ferdig i 1863.

3.3.7 Fra Fritzøe verk til Treschow-Fritzøe – ny giv for industrien 1868-1935

I 1868 var jernverkstiden over for Fritzøe jernverk, bl.a. på grunn av svikt i internasjonale markeder og innføring av ny teknikk som favoriserte land som hadde steinkull. I årene fremover ble det investert stort i mølle drift, tresliperi og cellulose, og Fritzøe verk ble etter hvert i hovedsak en treforedlingsbedrift. Tresliperiet sto ferdig i 1875.

I 1877 skiftet bedriften navn til Treschow-Fritzøe. Michael Treschow hadde allerede i 1873 overlatt bedriften og driften av den til sin sønn, Fredrik Wilhelm Treschow. I løpet av hans tid som bedriftsleder, gjennomgikk Treschow-Fritzøe en stor utvikling, i første rekke knyttet til oppbygging av treforedlingsindustri – både i form av tremasse, skurplank og tømmer. Oppbyggingen av virksomheten til Treschow-Fritzøe skjedde ikke bare i Hammerdalen. Bedriften foretok også oppkjøp og anleggelse av sagbruk andre steder i omegn, som Hølen damp-sag og Halle ved Brunlanes (Omang 1935:159).

Samtidig skjedde det også en rask utvikling av møllevirksomheten. I 1874 ble firmaet Fritzøe Møller opprettet, som et interessentskap sammen med grosserer Falch.

De mange forandringer og nydannelser som skjedde i løpet av disse årene, etter at masovnen var borte, gjorde at nedre del av Farriselva etter hvert fikk en utforming som vi kjenner igjen i dag – med Mølla, Sliperiet og den nå ryddede Saggården.

I 1875 vedtok Stortinget å bygge jernbane fra Drammen til Skien, via Larvik. Denne strekningen ble offisielt åpnet i 1881, og var i ordinær drift året etter.

Disse store driftsmessige forandringene medførte også andre krav til vannføring i elva. Det ble derfor montert et hevertsystem i damanlegget (for å kunne slippe ut mer vann), bygget nye renner, og ikke minst – vannkraften ble tatt i bruk til produksjon av elektrisitet. Den første kraftstasjonen ble oppført 1885/86, og leverte strøm til møllene, sliperiet, sagbruket, det mekaniske verkstedet, kontor og magasiner. Vannforsyningen kom fra Mellomdammen 11 m høyere, men ble senere forlenget til Farrisdammen for bedre fallhøyde (23,6 m) og ledet i jernrør de 700 meterne ned til kraftstasjonen. I 1901 kom en ny kraftstasjon i gang, som også leverte kraft til Larvik by.

Reidar Omang har oppsummert de store omstillingene som Fritzøebedriften opplevde de siste tiårene frem til hundreårsskiftet slik (Omang 1935: 168-169):

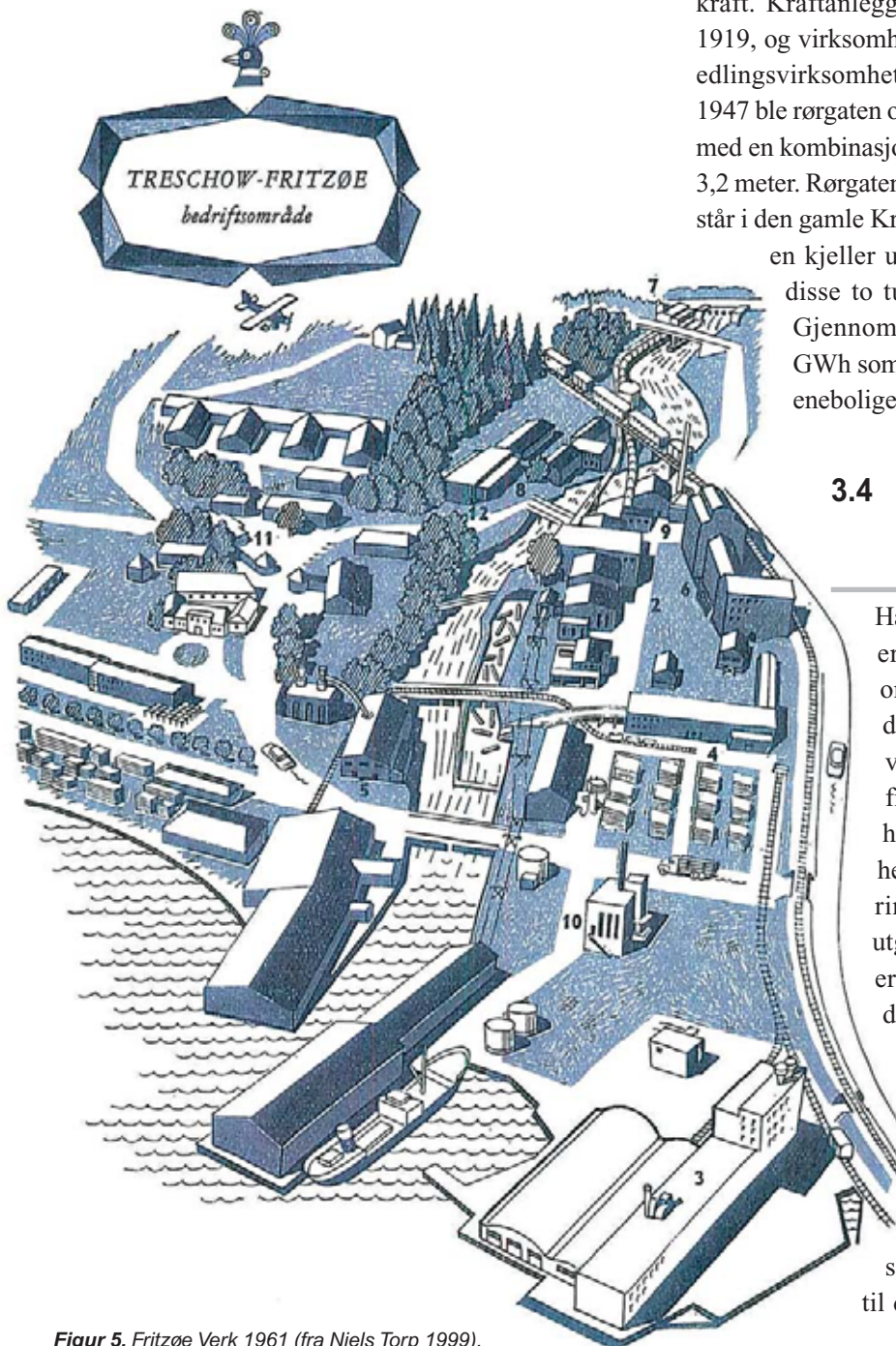
”Den almindelige utviklingsgang i samfundet arbeidet imidlertid ubarmhjertig mot ethvert forsøk på økonomisk å oprettholde en stat i staten. Folkeøkningen bevirket at verkene ikke lenger trengte leilendingenes arbeidskraft, handelens og omsetningens utvikling – også på landsbygden – gjorde på sin side gårdbrukerne uavhengig av Fritzøes magasiner. Med jernverkets ophør faller hovedleddet i kjeden ut. Fritzøes historie etter jernverkets nedleggelse er ikke bare preget av den voksende ekspansjon i treforedlingen, som redder Fritzøebedriftens eksistens; tiden forteller også om opsmuldring av det tidligere økonomiske system, av den gamle godstype. Det skjer en avskalling av virksomheter, magasinet faller bort av sig selv, skibsrederiet og senere skibsbyggeriet forsvinner, leilendingsvesenet reduseres til et minimum. Hele produksjonen blir ensidigere. I virkeligheten er det et endelig oppgjør med fortiden som foregår, godset underordner sig helt fabrikkene ved Farriselven, de vidstrakte eiendommer har fra nu av første og fremst verdi som råstoffopland for sagbrukene, høvleriene og sliperiet. Rundt omkring er grodd op konkurrerende foretagender av samme art, Fritzøebedriften inntar ikke lenger noen

særstilling; men i kraft av sin kapital og sitt herredømme over skogene – ved siden av eiendomsretten til Farriselven den verdifulleste del av arven etter grevene - formår TRESCHOW-FRITZØE – fimaets navn siden 1. august 1875 – å hevde seg blant de første i sin bransje”.

3.3.8 1900-tallet – omstilling og fornyelse

Fredrik Michael Treschow arvet i 1904 Treschow-Fritzøe av sin onkel, kammerherre Fredrik Wilhelm Treschow. Utover på begynnelsen av 1900-tallet ble hovedvekten lagt på treforedlingsvirksomheten. Utbyggingen av Farriselva og tilrettelegging for produksjon av elektrisitet som ble gjort på slutten av 1800-tallet, hadde lagt grunnlag for at bedriften kunne vokse også på dette området.

Produksjon og salg av kraft ble et viktig element for bedriften. I Hamnerdalen manifesterte dette seg fysisk blant annet ved at Farriselva, fra eidet til fabrikkene nederst i dalen, ble lagt i 2,8 meter tykke jernrør langs Farrisdalens vestsida. Samtidig ble det foretatt arbeider ved dammen ved eidet, og til sammen lå det nå til rette for en betydelig større utnyttelse av vannressursene i Farriselva til kraftproduksjon. Utover på 1900-tallet satte bedriften i gang tiltak for å utnytte vannkraftressursene i omkringliggende hovedvassdrag, og først ute var Siljanvassdraget i 1911. På denne måten ble virksomheten i Hamnerdalen sikret tilstrekkelig kraft, noe som la grunnlaget for en vekst i industriproduksjonen, men det ga også bedriften ekstra ben å stå på ved å kunne selge kraft. Kraftanleggene ble imidlertid solgt til fylket i 1919, og virksomheten ble igjen konsentrert om treforedlingsvirksomheten i Hamnerdalen og skogsdrift. I 1947 ble rørgaten ombygget til det som i dag er rørgate 2 med en kombinasjon av jernrør og treverk med diameter 3,2 meter. Rørgaten forsyner to turbiner: en fra 1955 som står i den gamle Kraftstasjonen og en fra 1990 som står i en kjeller under Sliperiet. På full kapasitet har disse to turbinene en slukeevne på 21 m³/s. Gjennomsnittlig årsproduksjon er ca. 13,5 GWh som tilsvarer årlig strømbehov til ca. 700 eneboliger.

Figur 5. Fritzøe Verk 1961 (fra Niels Torp 1999).

3.4 Hamnerdalen i dag - Vurdering av viktige kulturhistoriske kvaliteter

Hamnerdalens kulturhistoriske verdier er knyttet til industrivirksomheten i området. I vurderingen av Hamnerdalen som kulturmiljø er det vektlagt å vise både hvordan området som helhet framstår som en industristruktur og hvilke delelementer som utgjør denne helheten. De ulike tidsepokene og endringen i produksjonsfokus har vært utgangspunkt for inndelingen som her er gjort i ulike kulturmiljøer basert på de mest sentrale verdiene landskaps- og bygningsmessig sett. Dette er beskrevet som avgrensede kulturmiljøer for på den måten å kunne analysere og prioritere noen miljøer som kulturhistorisk mer interessante og analysere og vurdere sårbarhet og endringspotensial knyttet til disse miljøene. Det er i vurderingen

også vist og referert til anlegg og strukturer som i dag er fjernet. Dette er gjort for å synliggjøre og forankre de eksisterende strukturene i en sammenheng og bidra til å øke forståelsen for kulturmiljøene slik de framstår i dag og belyse hvilke grep som kan gjøres for å bedre lesbarheten. Alle bygninger er i tillegg beskrevet i eget vedlegg (vedlegg 1).

3.4.1 Området omkring Farriseidet

I området omkring Farrisvannets utløp, og de øvre delene av Farriselva, finnes et komplekst og sammensatt miljø med kulturminner som viser ulike bruk av området gjennom flere hundre år. Her finnes både spor etter samferdselshistorie, tømmer- og fløtingsvirksomhet, kraftproduksjon og nyere industri. Området er i dag preget av det store veianlegget som skjærer gjennom eidet på tvers og langs, med det store treplanskrysset som sentralpunkt. Farrisvannet og vegetasjonen langs Farriselva utgjør en veldefinert nord-sørgående akse som tydelig definerer dal-rommet. Ny trasé for E18 forbi Larvik og Farrisvannet er under utarbeidelse hos Statens vegvesen.

Området rommer en lang samferdselshistorie. Trolig har hulvegen som vi finner rester etter i Bøkeskogen, gått via et vadested ved Eidet, og videre til Vassvik, der vi igjen finner spor etter hulvei. Veien fra Eidet langs Farris til Skien ble bygget på 1860-tallet. Før denne tid gikk ikke forbindelsen sørover fra Larvik via Eidet. Den første brua over Farriselva er nevnt i 1623 i forbindelse med at Lange-familien kjøpte Fresje-godset. På 1660-tallet fulgte Kongeveien mellom Christiania og Larvik raet, og

den første kjøreveien sørover fra Larvik, som kom i 1680, gikk til Helgeroa via Sanden.

Skien sveien som ble bygget på 1860-tallet ble bygget etter det såkalte "Chausséprinsippet". Dette innebar at veien skulle føye seg mykt inn i terrenget og ha så liten stigning som mulig. Slik kom veien i stor grad til å følge kotene i terrenget. Bærelaget besto av stein og puk, med skråninger som stabiliserende element i veikonstruksjonen (Statens vegvesen 2002:23). Samtidig med anleggelsen av Skien sveien ble den første trebrua over Eidet bygget. Denne brua sto til slutten av andre verdenskrig, da tyskerne bygde betongbrua som i dag betjener lokaltrafikken og er avkjøringsbru til Larvik sentrum.

Skien sveien ble etter hvert til Sørlandske hovedvei, og senere til dagens E 18. Dagens vei over Farriseidet, med treplanskryss og motorveibru, ble ferdigstilt i 1975. Veianlegget viser tydelig datidens planleggingsidealer med å legge trafikken mest mulig utenom byer og tettsteder. Andre viktige hensyn ved utformingen av dette anlegget var blant annet hensynet til Bøkeskogen, tilknytningen til Larvik by og industrien ved Farriseidet. Anlegget er i Nasjonal verneplan for veier, bruer og veirelaterte kulturminner (Statens vegvesen 2002) vurdert som et nasjonalt viktig samferdselshistorisk kulturminne som dokumenterer en viktig epoke i veitbyggingen med stor betydning for samfunnsutviklingen. Det er i tillegg veiteknisk interessant, med viadukt og bjelkebro i treplanskrysset (Statens vegvesen 2002). Anlegget er foreslått fredet og i forslaget til verneplan gitt stor kulturhistorisk verdi.

Figur 6. Treplanskrysset ved Farriseidet. Foto NIKU 2007.

Figur 7. Hugeriet, oppført 1961, som en del av treforedlingsvirksomheten (foto fra www.eiendom.fritzoe.no).

I området går også Vestfoldbanen. Denne åpnet i 1881, og følger Hammerdalen opp mot Farriseidet. Fra like overfor Mellomdammen går den på vestsiden av Farriselva. Fra Farriseidet går den langs Skiensveien på vestsiden av Farrisvannet.

Vannet har også vært en viktig ferdselsåre, sommer som vinter – både for mennesker og gods. Blant annet ble det transportert malm fra bryggen på Fritzøe-eidet til Moholt i Siljan, og ikke minst ble det transportert tømmer fra skogene omkring til sagbruk og annen virksomhet både ved Eidet og i Hammerdalen. Fløtningen på Farris tok slutt i 1969. Deretter kom tømmeret via vei eller jernbane for viderebehandling (barking og sortering) ved Farris-

eidet. I årene 1997-2000 ble all virksomhet knyttet til behandling av tømmer avviklet. Bygningsmiljøet tilknyttet tømmerbehandlingsanlegget er i dag sterkt redusert, men et par bygninger står igjen og har i stor grad bevart opprinnelig preg. De brukes i dag til annen næringsvirksomhet (bl.a. Hugeriet – der det er sykkelbutikk i dag, og en målestasjon for tømmer). Strandlinja er endret flere ganger ifm. utfyllinger, bl.a. som følge av E18-utbyggingen tidlig på 1970-tallet. Helt i vest er det rester av tømmerbehandlingsanlegget.

I tillegg til å være transportåre, har Farrisvannet og Farriselva vært den vesentlige kraftkilden knyttet til den industrielle virksomheten i Hammerdalen. De første

Figur 8. Demning ved Farrisdammen. Foto NIKU 2007.

større dammene i Farriselva kom trolig samtidig med sagbrukene på 1500-tallet. Fritzøedammen (også kalt Stordammen og Farrisdammen) settes i forbindelse med Nils Langes store jernverksutbygging og skal ha stått ferdig i 1645. Dammen brast under flomkatastrofen i 1653. Dammen ble bygd opp igjen etter det gamle prinsippet med tømrede kar. I årene 1764-65 ble det bygd ny dam av naturstein med sement i fugene. Dette var visstnok første gang en tok sement i bruk som bindemiddel i Norge. Dammen fra 1764 kan fortsatt utgjøre en kjerne i dagens damanlegg, men den er siden bygd om og utbedret flere ganger, bl.a. tidlig på 1880-tallet (i forbindelse med bygging av bedriftens første kraftstasjon). Hovedstrukturen i dagens dam skriver seg fra 1900, da det ble foretatt endringer i forbindelse med utbyggingen av Kraftstasjonen/Fritzøe elektrisitetsverk (ferdig 1901). I 1947 ble Fritzøedammen utbedret med betong og fikk fire flomløp, nytt turbinrør og ny varegrind. Dammen demmer opp Farrisvannet til 22 moh. Samlet sett har anlegget stor kulturhistorisk verdi som formidler av virksomheten i Hammerdalen og ved fortsatt å være i aktiv bruk.

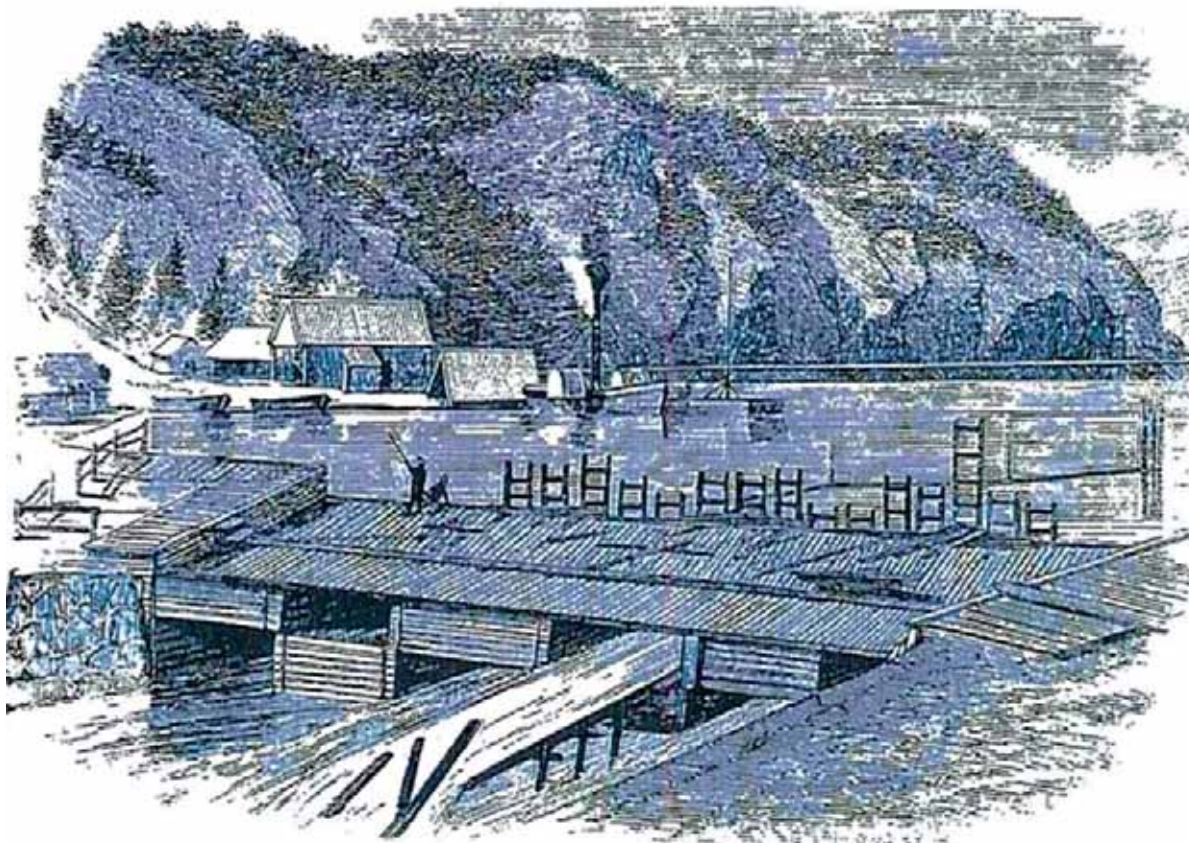
Et av de siste større, nyanlagte treforedlingsanleggene i aksel langs elva er Halvkjemisk cellulosefabrikk på Bergeløkka. Fabrikken har ingen direkte tilknytning til

virksomheten i Hammerdalen, men kan ses som et siste ledd i utviklingen av industrivirksomheten langs elva, og viser en typisk utviklingslinje innenfor treforedlingsindustrien. Fabrikken ble anlagt i 1962 av Treschow-Fritzøe, og har fra 1998 fram til en midlertidig stenging i august 2006 vært drevet av Larvik Cell AS. Anlegget ble bygd der den tidligere Bergeløkka lå. Bergeløkka var et underbruk under Fritzøe gårdsdrift som lenge var særlig benyttet til sauehold. Gårdsanlegget er revet, og det er ingen spor etter tidligere gårdsdrift her i dag.

Fabrikanlegget ligger godt synlig på en terrasse i rasiden mot Farrisidet, og består av store teglsteinsbygninger, i tidstypisk utforming, med stor grad av opprinnelig eksteriør bevart. Anlegget som sådan har kulturhistorisk interesse som et siste ledd i treforedlingsindustrien langs Farriselva og har gjennom plasseringen i rasiden mot Farrisidet en tydelig visuell sammenheng med damområdet, men framstår som løsrevet fra kjerneområdet i Hammerdalen.

På toppen av raet, ikke langt fra Larvik Cell ligger Trudvang gjestegaard. Trudvang ble bygd som et privat herskaphus for konsul og skipsreder Ole Johanssen etter at den tidligere sveitervillaen fra 1881 brant ned i 1916.

«Dæmninger og Havn ved Farrisvandet. Vor Tegning forestiller et Parti af den sydlige Ende af Farrisvandet, fra hvilket Farriselven, der benyttes til Fritsø Jernværks Drift, udløber et Stykke nordenfor Laurvig.» Fra Skillingsmagasinet 1859.

Figur 9. Farrisdammen 1859. Illustrasjon fra Skillingsmagasinet.

Figur 10. Larvik Cell-fabrikken på Bergeløkka. Foto NIKU 2006.

En ny herskkelig villa i nyklassisistisk stil ble bygd opp igjen samme år. Larvik Sanitetsforening overtok i 1929, og brukte stedet som hjem for tuberkulosestruede barn, senere som rekonvalesenshjem for kvinner. Siden 1961 har stedet vært selskapslokaler.

Trudvang er bygd en del ut og om, men den opprinnelige villaen fra 1916, som i dag utgjør sydfløyen mot Hammerdalen, synes bevart i hovedtrekk. Til det opprinnelige anlegget hørte en stor terrassehage og gangsti, hvile-

benker og drikkefontene som det finnes rester av i sydhellinga ned mot Hammerdalen. Anlegget har ingen forbindelse med Treschow-Fritzøe, men ligger sentralt plassert i forhold til Hammerdalens tilknytning til Farriseidet og er et sentralt utsiktspunkt utover Hammerdalen. Anlegget har liten kulturhistorisk verdi med tanke på forståelsen av Hammerdalen og også arkitektonisk og bygningsmessig. Anlegget har imidlertid stedskvaliteter som kan utnyttes i utviklingen av området og forbindelsen mellom Hammerdalen og Farrisvannet.

Figur 11. Trudvang gjestegaard. Foto NIKU 2006.

Figur 12a-c. Rester av tidligere parkanlegg med gangsti og drikkefontene fra Trudvang ned mot Hammerdalen. Foto NIKU 2006.

Samlet kulturhistorisk vurdering

Farris eidet er tettpakket med til dels store/dominerende elementer (vei, jernbane, dam, bru, industri) hvor bare enkelte av elementene kan sies å være en del av Hammerdalens industrihistorie. Kulturmiljøet er vanskelig lesbart som helhet i dag, men området er sårbart for større inngrep som kan medføre fjerning av viktige objekter/elementer, eller terrenginngrep som kan forstyrre opplevelsen av sammenhengen mellom Farrisvannet, eidet og dalen. Eidet utgjør fysisk en viktig inngangsport til Larvik og Hammerdalen, og kan gjennom bedret forbindelse med Hammerdalen styrkes som kulturmiljø og tydeliggjøres gjennom vektlegging av de elementene som er en del av Hammerdalens industrihistorie.

Samlet sett er samferdselshistorien den mest framtrædende og lesbare i eidet med hulvei, treplanskryss, motorvei og jernbane, men de viktigste elementene som del av industrihistorien er Farrisdammen, samt anlegg tilknyttet tømmervirksomhet og treforedlingsindustri. Undersøkelser i forbindelse med ny E18 kan bidra til at flere industrihistoriske spor blir avdekket.

3.4.2 Farriselva

Det meste av virksomheten i Hammerdalen har på en eller annen måte forholdt seg til elva – som livsnerven gjennom industriområdet. Fallet i elva er utnyttet på ulike vis som transportåre og som kraftkilde, og det finnes en rekke spor etter de ulike funksjonene knyttet til utnyttelse av elva og ikke minst anlegg som er aktive i dag. Dammer, tømmerrenner, rørgater, vann-tårn, sikringsbolter og ymse fundamenter utgjør historiefortellende elementer langs elveløpet knyttet til produksjon og regulering av elva. Bruer over elva

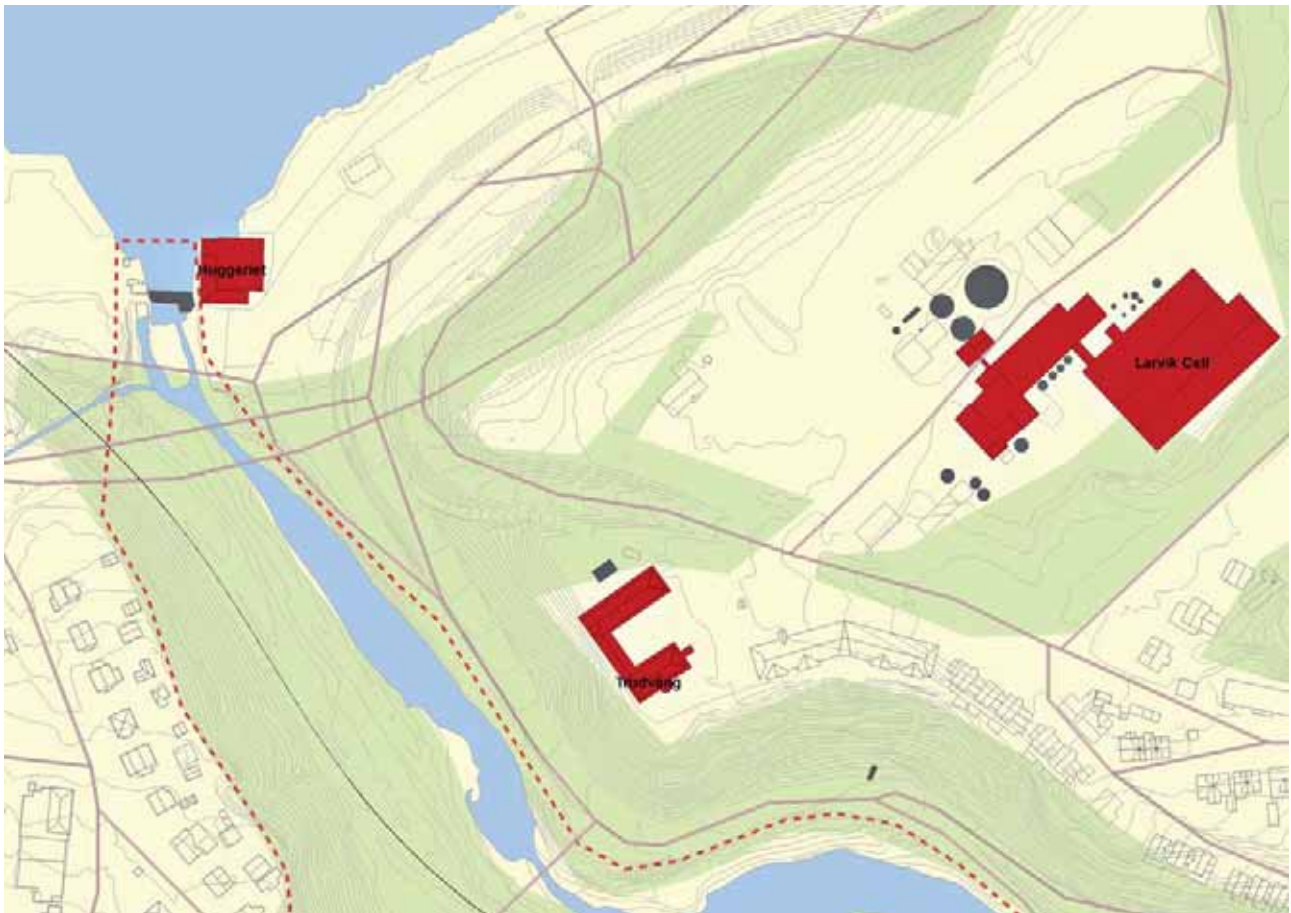
har det sikkert vært nesten så lenge det har vært drevet industriell virksomhet i dalen, men disse har flyttet seg opp og ned langs elva i takt med utvikling og behov. Bruene har både bundet sammen virksomhetene på øst- og vestsiden av elva og vært gjennomfartsårer for trafikken gjennom Larvik og Hammerdalen. Bruforbindelse mellom det som i dag er Kraftstasjonen og Mekanisk verksted var etablert som en del av Kongeveien som vises på kartet fra 1688 (fig. 2).

Fra demningen ved Farrisvannet, via de bratte sidene øverst i Hammerdalen og ned mellom industribyggelsen som ramme for elvelandskapet har elva vært et strukturerende, men samtidig destruktivt, element gjennom flere flommer opp gjennom historien. Elva er både lokaliseringfaktor, strukturerende for Hammerdalens bebyggelse og i dag et aktivt byutviklingselement i Hammerdalen. Elvedraget utgjør i tillegg en sentral blå-grønn struktur mellom Farrisdemningen, Mellomdammen og fjorden og et potensielt viktig friområde for Larvik by. Elva utgjør en viktig innfallspport til Verket både fra Farrisvannet og fra fjorden.

Veien langs Farriselvas østside ble anlagt i 1860 som en del av forbindelsen Larvik-Skien. Av eldre fotografier og postkort (eks Buaas 1903, fig. 14) kan vi se hvordan den fulgte naturlige kurver og buktninger i landskapet.

Dagens vei følger i stor grad den opprinnelige kurven, og bidrar til en tydelig lesbarhet av det relativt dramatiske landskapet med bratte, grønne vegger og elvas løp.

Som følge av utvidelse av elektrisitetsproduksjonen ble elva første gang lagt i rør i 1901. Før det skjedde alt inn-tak av vann til kraftproduksjon fra Mellomdammen.

Figur 13. Kulturhistoriske verdier rundt Farriseidet (ill. NIKU).

Figur 14. Postkort (foto Buas 1903).

Figur 15. Rørgate 2 og jernbanespor over Farriselven. Foto NIKU 2007.

Mellomdammen: Ligger omtrent midtveis i elva mellom Farriseidet og elvas utløp i fjorden. Mellomdammen ble anlagt for å skaffe kontinuerlig driftsvann via rennene til jernverket, sagbruket og møllene i Hammerdalen. Den ble opprinnelig anlagt som en tømmerdemning omkring 1640, men ble etter en flom i 1788 bygget opp igjen som en murkonstruksjon. Den ble igjen utsatt for en ødeleggende flom i 1840, og deretter gjenoppbygget. Etter utbyggingen av Kraftstasjonen i 1901, mistet Mellomdammen sin nytteverdi som kraftkilde til industriproduksjonen i Hammerdalen, og

etter en ny delvis ødeleggende flom i 1935 ble dammen ikke bygget opp igjen. I dag står en del av murdammen fra 1788 igjen mellom elveløpet og rørgata til Kraftstasjonen. Jernbanelinjen og dagens rørgate passerer dammen og bryter murkonstruksjonen der vannrennene til hammerne på jernverksiden og sagbrukene på Saggården hadde sine inntak fra Mellomdammen.

Rester av en tømmeramme fylt med stein er synlig i elveløpet i forlengelsen av Mellomdammens murkonstruksjon. Rundt 1860 skal det ha vært en badeplass, Løvsalen, i Mellomdammen.

På nedsiden av Mellomdammen ble det i 1999 anlagt vannterrasser/vannspeil med tilkjørte steinmasser som et estetisk element i elveløpet.

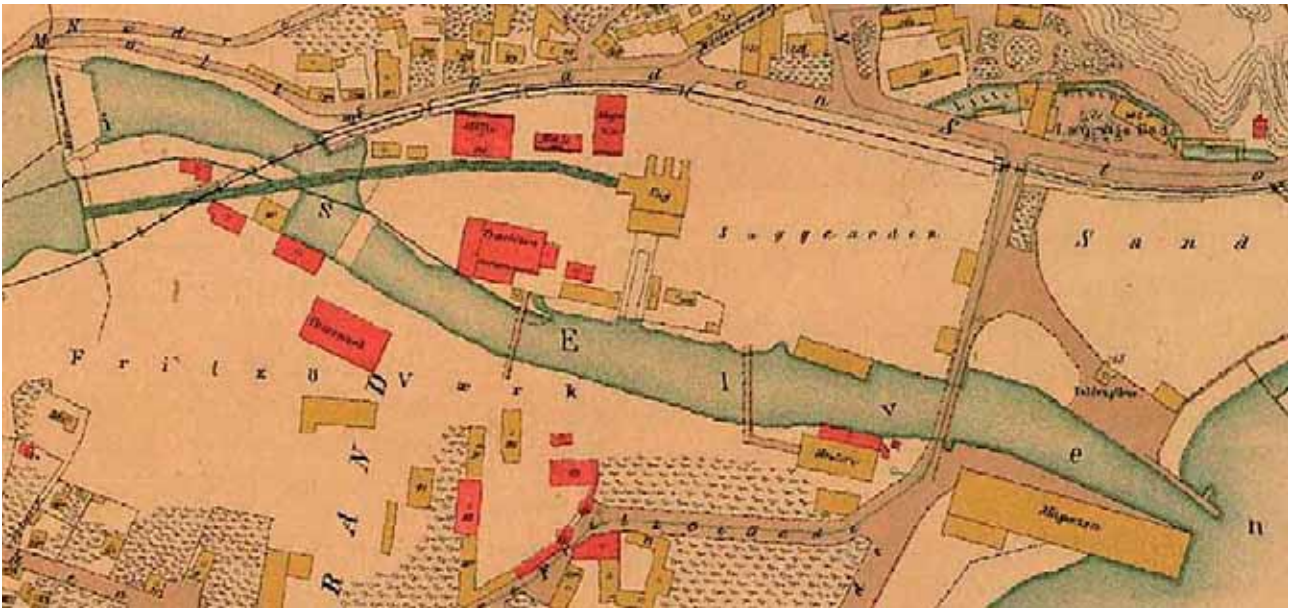
Figur 16. Rester av Mellomdammen. Foto NIKU 2008.

Figur 17. Vannterrasser nedenfor Mellomdammen. Foto NIKU 2007.

Figur 18a-b. Tømmerrenne (foto fra Niels Torp 1999) og fundamentene som står igjen i dag. Foto NIKU 2008.

Figur 19. Utsnitt fra 1884-kartet.

Tømmerrenna: Tømmerrenna fra Farrisvannet til Sliperiet ble anlagt rundt 1880 som en trekonstruksjon og fornyet med stålrenner i 1930. Tømmerrenna ble revet på 1970-tallet og det er i dag kun betongfundamentene som står igjen.

Bruer: Den første brua som nevnes over Farriselva er Nannarbro i 1677 tilknyttet sagbruket. Dette er ventelig også brua for Kongeveien som er hovedforbindelsen til og gjennom Hammerdalen fram til Langestrandbrua ble anlagt over Sanden i 1794. Bruforbindelser fra Saggården og Sliperiet ble anlagt på midten av 1800-tallet (jf. kart 1884, fig. 19). Bruforbindelsen fra Sliperiet er tilsynelatende fjernet på kart over området fra 1903 og 1927.

Brygger langs Farriselva: Langs Farriselva, fra sagbruket til utløpet i fjorden, ble det på 1800-tallet anlagt brygger for lektere som førte trelasten ut til seilskutene. Dagens trebrygger er av nyere dato og brukes i dag som småbåthavn.

Lenseinnretning: Lenseinnretningene utenfor Sliperiet ble anlagt for å samle tømmerstokkene før de ble huket inn av kjerraten og fliset før forvandling til cellulosemasse. Den tekniske tilstanden til lensen er ventelig redusert, og i reguleringsplanen for Sanden-Saggården er det åpnet for at lensen bygges om til småbåthavn. Lensens form og struktur bør kunne utnyttes som formgivende for en eventuell havn, og tekniske detaljer bør i så stor grad som mulig ivaretas og synliggjøres.

Lilleelva: Lilleelva var, fra Mellomdammen ble anlagt til siste rest ble gravd ned på 1960-tallet, et sentralt historiefortellende landskaps- og virksomhetselement i Hammerdalen. Lilleelva var utløp for vannet som ble ledet til møller og sagbruk i Hammerdalens tidlige industrielle fase, men ble fra midten av 1800-tallet gradvis mindre synlig ettersom kraftproduksjonen og virksomheten endret seg. Lilleelvas utløp er vurdert synliggjort i utviklingen av Larvik indre havn.

Figur 20. Tømmerlense utenfor Sliperiet. Foto NIKU 2007.

Samlet kulturhistorisk vurdering

Elva utgjør det sentrale bindeleddet mellom natur og kultur, og er et strukturerende og styrende element for bebyggelse og tekniske anlegg i Hamnerdalen. Denne balansen er sårbar for massive inngrep, og de tekniske installasjonene som finnes langs elva er viktige og tydelige historiefortellende elementer som bør bevares i så stor grad som mulig. Restene av Mellomdammen er et sentralt historiefortellende element i Farriselva og kultur-

historisk viktig for å vise viktige epoker i utviklingen av hvordan industrien i Hamnerdalen har utnyttet elva. Andre tekniske installasjoner og rester etter slike framstår delvis som enkeltelementer og med varierende lesbarhet. Dette gjør elva som sådan til et robust kulturmiljø der nye inngrep kan tillates så langt disse integrerer og bidrar til å synliggjøre de restene som finnes av installasjoner og anlegg i og i tilknytning til elva.

Figur 21. Lokalisering av ulike typer tekniske kulturminner (lenser, fundamenter, damanlegg, flomsikring mm) i tilknytning til Farriselva (ill: NIKU).

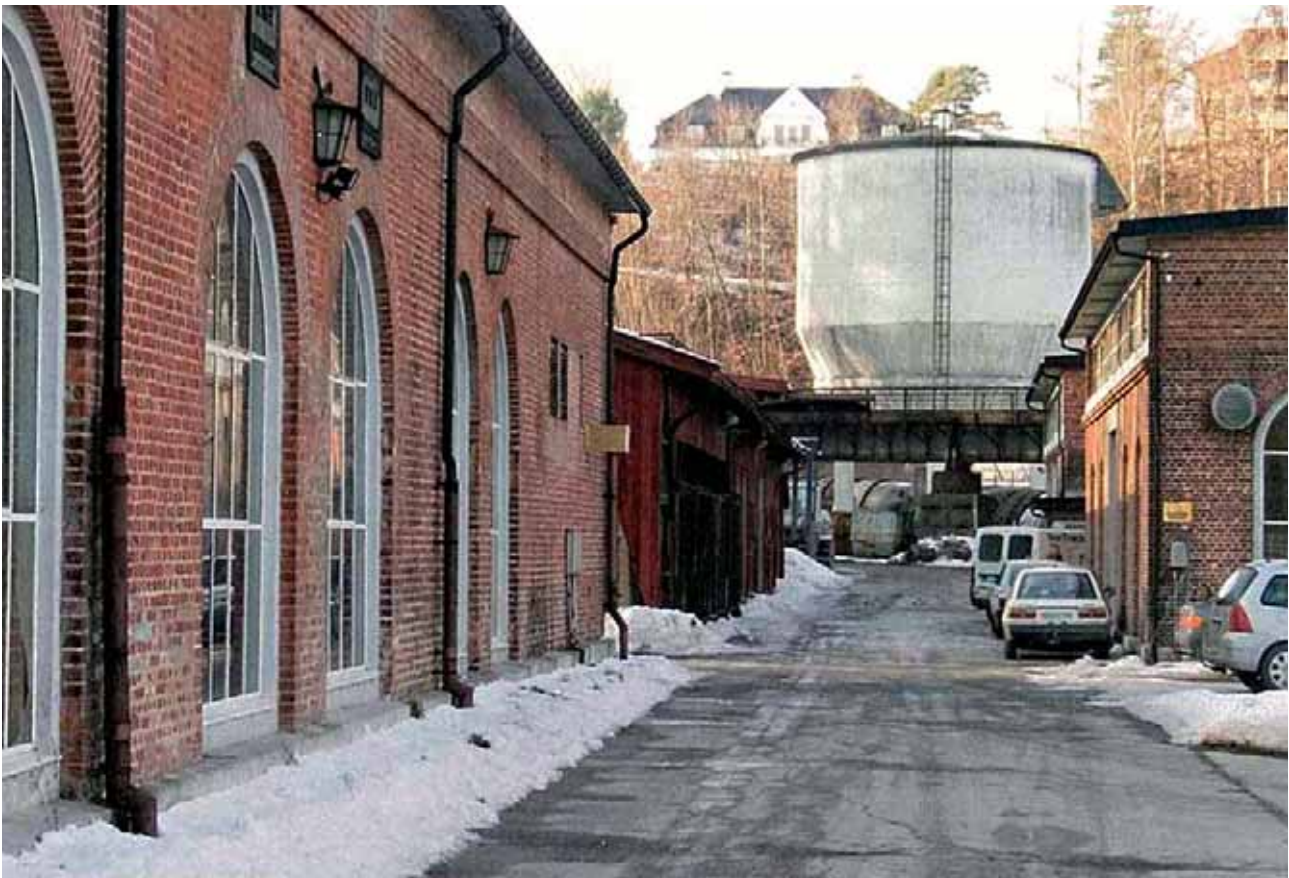
3.4.3 Hammerdalens bygningsmiljøer - Plateverkstedet og Mekanisk verksted

Kulturmiljøet som utgjør jernverksområdet ligger på en flate langs Farriselvas vestre bredd, like nedenfor Mellomdammen. Området avgrenses av elva i øst og mot høydedraget der brukseierboligen ligger i vest. Mens østsiden av Farriselva var preget av sagbruk og mølledrift, var vestsiden disponert til jernverksdrift fra begynnelsen av 1640-tallet, da den første masovnen ble oppført. Jernverksdriften opphørte i 1868, men rester av jernverksdriften finnes i form av bygninger, masovnrøster, veianlegg/bruere samt slagghauger som i dag er gjengrodd nordvest i området.

Kulturmiljøets fysiske ramme defineres i dag av to større teglsteinsbygninger, Mekanisk verksted og Plateverkstedet, samt restene etter to masovner. På tomten mellom disse er det i dag parkeringsplass, men her sto tidligere Hammerbygningen, som ble revet i 1900, som har gitt området navnet Hammerdalen. På området ble det også oppført en lagerbygning for jern og kull på 1930-tallet som ble revet i 2006. Før denne lagerbygningen ble revet, utgjorde bygningsstrukturen en industrigate med vanntårnet fra 1953 og jernbanen som fondmotiv mot nord (fig. 22).

Plateverkstedet: Mellom industrigaten og elva ligger Plateverkstedet. Opprinnelig ble dette bygget som to atskilte bygninger i 1851 med jernstøperi mot nord og smie lengst sør. Jernverket ble nedlagt i 1865, men jernstøperiet fungerte som støperi for importert jern fram til 1951, da støperivirksomheten ble nedlagt og de to bygningene ble omgjort til plateverksted og sammenbygget med en stor hallbygning til sveiseverksted. Bygget fikk samtidig en tilføyelse i høyden, som fremstår tydelig og godt lesbar i form av et langsgående vindusbånd under gesimsen. Plateverkstedet fikk også en mindre, lavere tilbygning på østsiden.

Det har siden 1951 vært ulike virksomheter i byggene, og nordre del fungerte i en periode som bilverksted. Bygningen ble i 2007/2008 innvendig ombygget og noe modernisert utvendig i forbindelse med tilrettelegging av lokalene til kontorbruk. Bygningen har begrenset arkitektonisk verdi, men har verdi som en typisk representant for industribygninger i tegl fra midten av 1900-tallet. Bygningen har generell kulturhistorisk interesse som en del av det tidligere Fritzøe Jernverk. Bygningen viser til en variert bruk som illustrerer industrihistorien på stedet – fra jernverk via ulike virksomheter som plate- og bilverksted til dagens bruk.

Figur 22. Bildet viser industrigaten mellom Mekanisk Verksted og Plateverkstedet med det tidligere jernlageret der det i dag er parkeringsplass (foto fra Kristensen 2006).

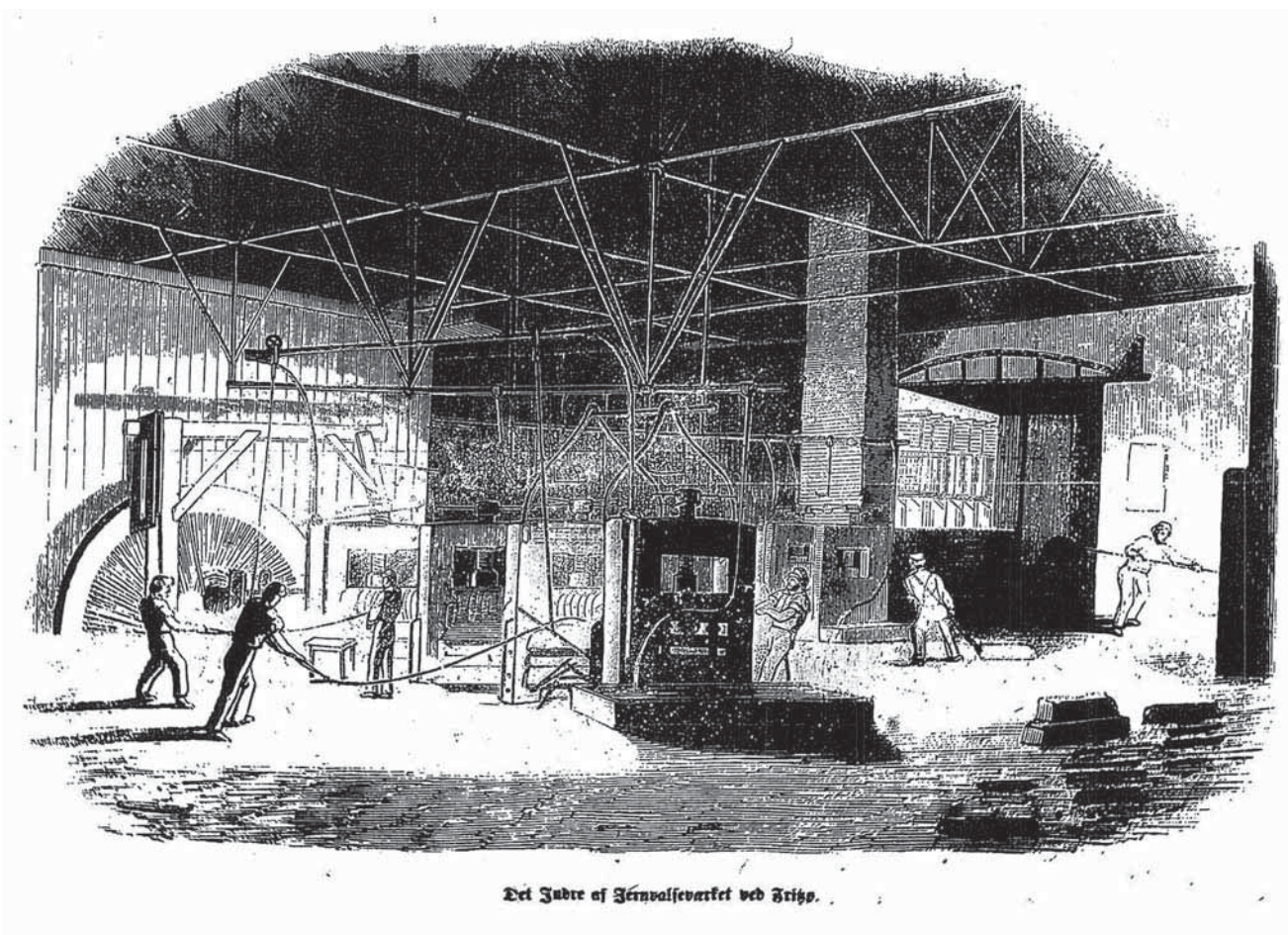

Figur 23a-b. Mekanisk verksted med basilikaform og lysinnslipp. Foto NIKU 2006/07.

Mekanisk verksted: Mekanisk verksted ligger der den første masovnen i området lå og ble bygget som valseverk i 1851 etter at det første valseverket fra 1843 ble revet etter brann i 1850. Etter nedleggelse av jernverket i 1868 ble bygningen benyttet som lager for det nye tresliperiet og i 1951 påbygget og innredet som mekanisk verksted. Bygningen ble oppført i tegl i én høy etasje med de store, rundbuede vinduene som fortsatt utgjør vindusformen. Da bygningen skulle tas i bruk som mekanisk verksted i 1951 ble den ombygget, blant annet ved at den fikk en

basilikaform som ga mulighet for bedre lysinntak. Det er funksjonen som mekanisk verksted som har gitt bygningen betegnelsen ”Mekken” i dag.

Bygningen ble modernisert i 2006/2007, og er blant annet fullstendig ombygget til kontorer innvendig. Bygningen har begrenset arkitektonisk verdi, men har kulturhistorisk interesse som en del av det gamle jernverket. Bygningen bidrar også til å konstituere et avgrenset kulturmiljø tilknyttet jernverket og definere områdets infrastruktur.

Det Indre af Jernvalseverket ved Trigo.

Figur 24. Interiør fra valseverket (fra Niels Torp 1999).

Figur 25. Dagens interiør i Mekanisk verksted etter ombyggingen i 2006/2007 (foto fra www.eiendom.fritzoe.no).

I bakkant av parkeringsplassen, opp mot høydedraget der brukseierboligen Nannarå ligger, finnes ruinene av masovnen fra 1845 med forstøtningsmurer og fundamenter. Selve ovnen sto opprinnelig innenfor området som er

avgrenset med et gjerde (sort kjetting) i dag. Murene er et tydelig visuelt innslag i miljøet, med terrasserte murer i skråningen, og utgjør sammen med Mekanisk verksted og Plateverkstedet rammen om jernverksområdet.

Figur 26. Støttemur bak masovnen fra 1845. Foto NIKU 2008.

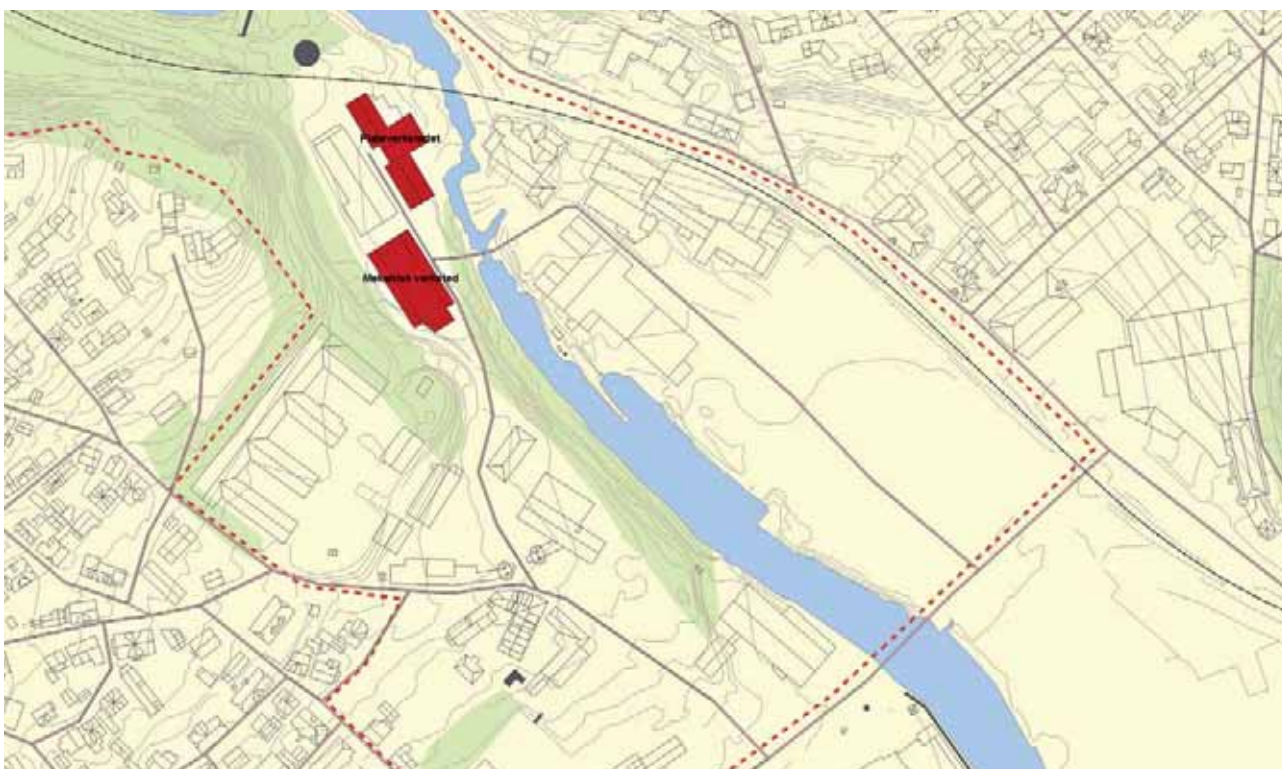
Figur 27a-b. Gjenoppbygget støttemur for den første masovnen bak valseverket og vei inn til masovnen. Foto NIKU 2008.

Den første masovnen fra 1640 lå der Mekanisk verksted ligger i dag, og det finnes fundamentrester under og bak dagens bygning fra verkets storhetstid på 16- og 1700-tallet. Mekanisk verksted er lagt inntil de tidligere forstøtningmurene til masovnen som i løpet av siste år er gjenoppbygget og restaurert. Foran og bak begge masovnrestene finnes spor etter veianleggene som ledet til masovnene. Dette er gamle ferdselsveier for transport av malm og kull. Til dels er de bygget på trekull- og slagghauger opp gjennom tidene.

Samlet kulturhistorisk vurdering

Området framstår i dag som fragmentert og med noe redusert lesbarhet som helhetlig miljø. Enkeltelementene representerer imidlertid stor tidsdybde og har narrative

kvaliteter med potensial for formidling; masovnrester fra 16-1700-tall, 1850-tallsbygninger, nyere tilføyelser, veianlegg, slagghauger. De siste års omfattende ombygging/modernisering har redusert lesbarheten av de ulike funksjonene som har vært i bygningene. Opplevelsen av en verksgate som tidvis har eksistert mellom bygningene, både på tidlig 1800-tall og i siste del av 1900-tallet ble redusert ved fjerning av lagerbygningen, men gaten tydeliggjøres i dag med betongdekke. Jernverksområdets tilknytning til Øvre og Nedre verksgård samt Melloddammen har vært sentral for virksomheten i området. Området framstår som robust, men er sårbart for for mange nyere tilføyelser og oppryddinger som reduserer lesbarheten ytterligere og som vil ”pynte” området for mye.

Figur 28. Plateverkstedet og Mekanisk verksted (ill: NIKU).

3.4.4 Hammerdalens bygningsmiljøer - Mølla/Sliperiet/Kraftstasjonen

På østsiden av Farriselva, avgrenset mot Møllegata og jernbanen i øst og Saggården i sør, utgjør Mølla, Sliperiet og Kraftstasjonen et monumentalt bygningsmiljø med et tydelig industrielt uttrykk. Kraftstasjonen ligger nærmest Mellomdammen med Mølla og Sliperiet på hver side av uterommet som åpner seg sørover mot Saggården. Saggården er i dag en åpen plass ned mot Langestrandbrua, der det tidligere lå sagbruk og trelastlager.

Møllegata, som avgrenser området mot øst, følger i dag i hovedsak den tidligere traseen til Sørlandske hovedvei, som ble anlagt i 1857-59. Senere er også jernbanen anlagt langs dette veiløpet. Området på østsiden av Møllegata ble tidligere kalt "under rennane" pga. at det her tidligere lå en samling trehus under rennene som ga vann til å drive hjulene ved Fritzøes møller (jf. kart 1802 og 1884, fig. 3 og 19). Disse rennene ga også vann til en offentlig vaskeplass og vannpost. Et viktig landemerke langs Møllegata og i bakkant av Hammerdalen mot øst,

Figur 29a-b. Plassen mellom Mølla og Sliperiet sett mot fjorden (over) og mot Kraftstasjonen (under). Foto NIKU 2007/08.

Figur 30a-b. Utsnitt fra Kraftstasjonen. Foto NIKU 2007/08.

er Kongegaten 2, en magasinbygning også kjent som "Farris". Dette er i dag fabrikk og administrasjonsbygning. Den dominerende bygningen i jugendstil, tegnet av arkitektene Morgenstjerne og Eide, ble påbegynt i 1912, men allerede i 1915 utvidet etter Eides tegninger. Larvik Bad lå for øvrig rett nedenfor fra 1880 til 1889, delvis over Lilleelva som går i rør her nå.

Kraftstasjonen: Like nedenfor Mellomdammen, mellom Møllegata og Farriselva, ligger kraftstasjonen/Fritzøe elektrisitetsverk, oppført i 1901. Den første kraftstasjonen som utnyttet vannkraften i Farriselva, ble anlagt her i 1880, og ble drevet med turbinrør fra Mellomdammen. Elektrisiteten ble i første rekke brukt til bedriftens egen bruk; til belysning i møllene, sliperiet, sagbruket, det

mekaniske verkstedet, kontor og magasiner. Fra år 1900 ble fallhøyden fullt utnyttet ved at det ble anlagt et turbinrør direkte fra Farris til kraftstasjonen. Dagens rørgate, som fortsatt er i aktiv bruk, er fra 1947. Fra 1901 leverte Treschow-Fritzøe også kraft til Larvik by. Samme år ble det bygget en ny teglbygning, tegnet av arkitekt Henrik Bull. Kraftstasjonen er siden tilbygget i 1907 og 1911/1912 etter Bulls tegninger.

Bygningen har i seg selv stor arkitektonisk verdi knyttet til utforming og detaljrikdom, og demonstrerer innledningen av en ny æra for bedriften Treschow-Fritzøe knyttet til kraftproduksjon. At Kraftstasjonen fortsatt er i drift, bidrar til å gi anlegget tidsdybde og området et aktivt industrielt preg.

Figur 31. Mølla - Sammensatt og komplekst anlegg, med tilføyer/påbygg fra flere virksomhetsperioder (foto fra www.eiendom.fritzoe.no).

Mølla: Like sør for Kraftstasjonen, langs Møllegatas vestre side, ligger Fritzøe mølle. Fritzøe mølle er et monumentalt bygningskompleks, som i nåværende form er bygget opp rundt tre separate teglbygninger: nedre mølle (1872), øvre mølle (1878) og magasinet (1872). Disse er sammenbygget og utvidet i flere faser, blant annet i 1894, 1953, 1961, 1980 og 1991. Flere av ombyggingfasene/påbyggingene er godt lesbare i eksteriøret, og selve byggekonstruksjonen er godt bevart.

Den eldste delen av bygningskomplekset er volumet i midtpartiet – mølla fra 1859. Tidligere var det turbindrift i underetasjen med vannet fra Lilleelva. Bygningsdelen i sørøst rommet opprinnelig pakkeri/ferdigvarelager. Her er det solid og godt bevart tømmerverk. Bærekonstruksjonen gjenspeiler kraftforløpet med kraftige søyledimensjoner i nedre etasjer og slankere dimensjoner oppover med til dels lav etasjehøyde.

Møllevirksomheten, som var den eldste av Fritzøes industrivirksomheter, opphørte i 2002. Lokalene tilrettelegges nå blant annet for ulike kulturbedrifter. Anleggets kvaliteter ligger i det monumentale industripreget som er skapt gjennom de ulike produksjonstilpassede utbyggingfasene samt konstruksjons- og materialmessig autentisitet. Anlegget er tydelig lesbart som et produksjonslokale tilpasset ulike behov og byggepoker. Møllebygningens monumentalitet utgjør en markant byvegg for det som i dag er byrommet mellom Mølla og Sliperiet.

Sliperiet: Vis-à-vis Mølla, ned mot Farriselvas bredd, ligger Sliperiet. Sliperiet er en produksjonsbygning bygget for treforedling til fremstilling av papir. Sliperiet ble først anlagt i 1875, tett ned mot Farriselva. Gamle kart viser at den gamle Mølla tidligere lå på denne tomten. Sliperibygningen er senere utvidet og påbygget i

Figur 32. Sliperiet 1885 (foto fra Kristensen 2006).

Figur 33. Sliperiet i 1921 (foto fra Nyhus 1999).

Figur 34. Sliperiet sett fra vestsiden av elva. Foto NIKU 2006.

Figur 35a-b. Fasader Sliperiet. Foto NIKU 2007.

Figur 36. Påbygg 2006. Foto NIKU 2008.

flere omganger, spesielt i forbindelse med overgangen til elektrisk drift. Produktet var våt slipemasse, i senere år blandet med termomekanisk masse som ble produsert i egen bygning.

Bygningen har høy samfunns- og sosialhistorisk verdi. Treforedlingsindustrien var den største industrien i landet på slutten av 1800-tallet. Sliperiet er et godt eksempel på bygninger knyttet til denne virksomheten og en viktig del av Larviks og regionens historie.

Bygget er preget av stadige ombygginger og moderniseringer siden 1875, og flere volum og fløyer av varierende størrelse er addert til hverandre. De stadige ombygningene har like fullt gitt bygningskomplekset en helhetlig karakter i dag, og anlegget fremstår forholdsvis enhetlig til tross for tydelige spor etter de mange endringene. Siste påbygging er inngangspartiet i tre og glass oppført i 2006 på sørsiden mot Saggården.

Bygningens eksteriør er interessant som en dokumentasjon av utviklingen av en industri som har hatt stor betydning både nasjonalt og lokalt. Hovedmaterialet i fasaden

er tegl. De mange gjemmuringene og spor fra påbygninger og utvidelser sees tydelig i murfasadene. Likeledes formidler rommene i bygningen hvordan produksjonen fant sted. Særlig utmerker sliperihallen seg som et mektig rom, med pilarrekker og gallerier i betong og med lyset fra vinduene i endeveggene og taket.

Driften ved Sliperiet opphørte i 2000, men det er fortsatt en turbin fra 1990 i drift til kraftproduksjon i bygningen. Deler av Sliperiet er rehabilitert i løpet av de siste årene, og ble ferdigstilt i 2008 blant annet med lokaler for den kommunale kulturskolen.

Samlet kulturhistorisk vurdering

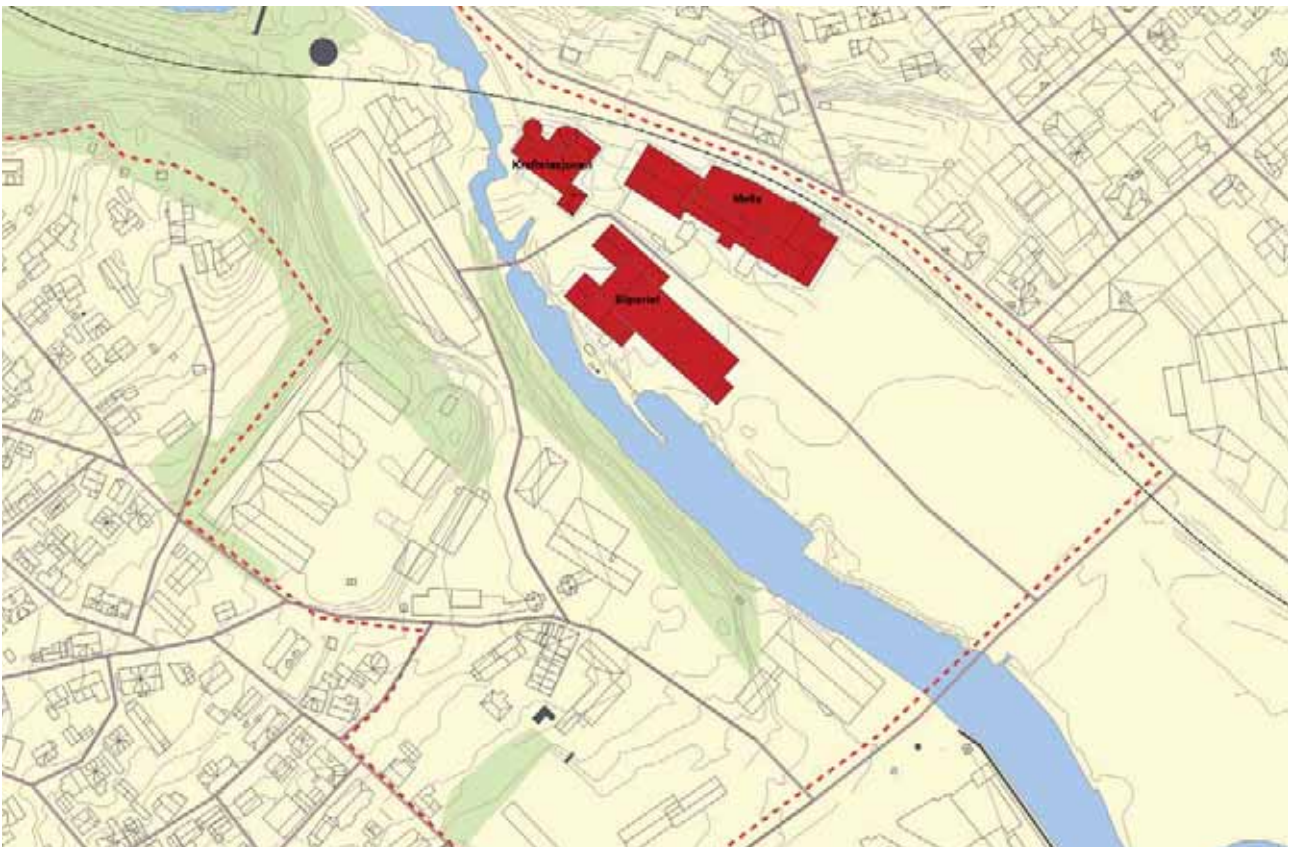
Kulturmiljøet som består av Kraftstasjonen, Mølla og Sliperiet, samt uterommet tilknyttet disse bygningene, innehar vesentlige bygningsmessige og historiefortellende kvaliteter. Området har industrihistorisk ligget geografisk og kommunikasjonsmessig sentralt i Hammerdalen med bruforbindelse og Kongevei. Mølla og Sliperiet har historisk og virksomhetsmessig vært lite forbundet med hverandre, men plassdannelsen og det åpne rommet mellom disse bygningene anses som sentral for å bevare bygningenes monumentale karakter.

3.4.5 Hammerdalens bygningsmiljøer - Andre bygningsmiljøer langs elven

Flissiloen og Høvleriet: På hjørnet av Stavernsveien og Nedre Fritzøegate, på vestsiden av Farriselva, ligger Flissiloen og Høvleriet, som funksjonelt sett har hørt sammen med treforedlingsvirksomheten på den andre siden av elva. Flissiloen ble oppført i tegl i 1879. Høvleriet har rester av bygningen oppført samme år, men er betydelig modernisert og ombygget etter brann i 1944. Den leies i dag ut til helsestudio. Flissiloen, som ble bygget for mottak og lagring av flis, huser i dag et spinning-anlegg tilknyttet helsestudioet.

Figur 37. Sliperiet, interiør. Foto NIKU 2007.

Figur 38. Mølla, Sliperiet og Kraftstasjonen (ill: NIKU).

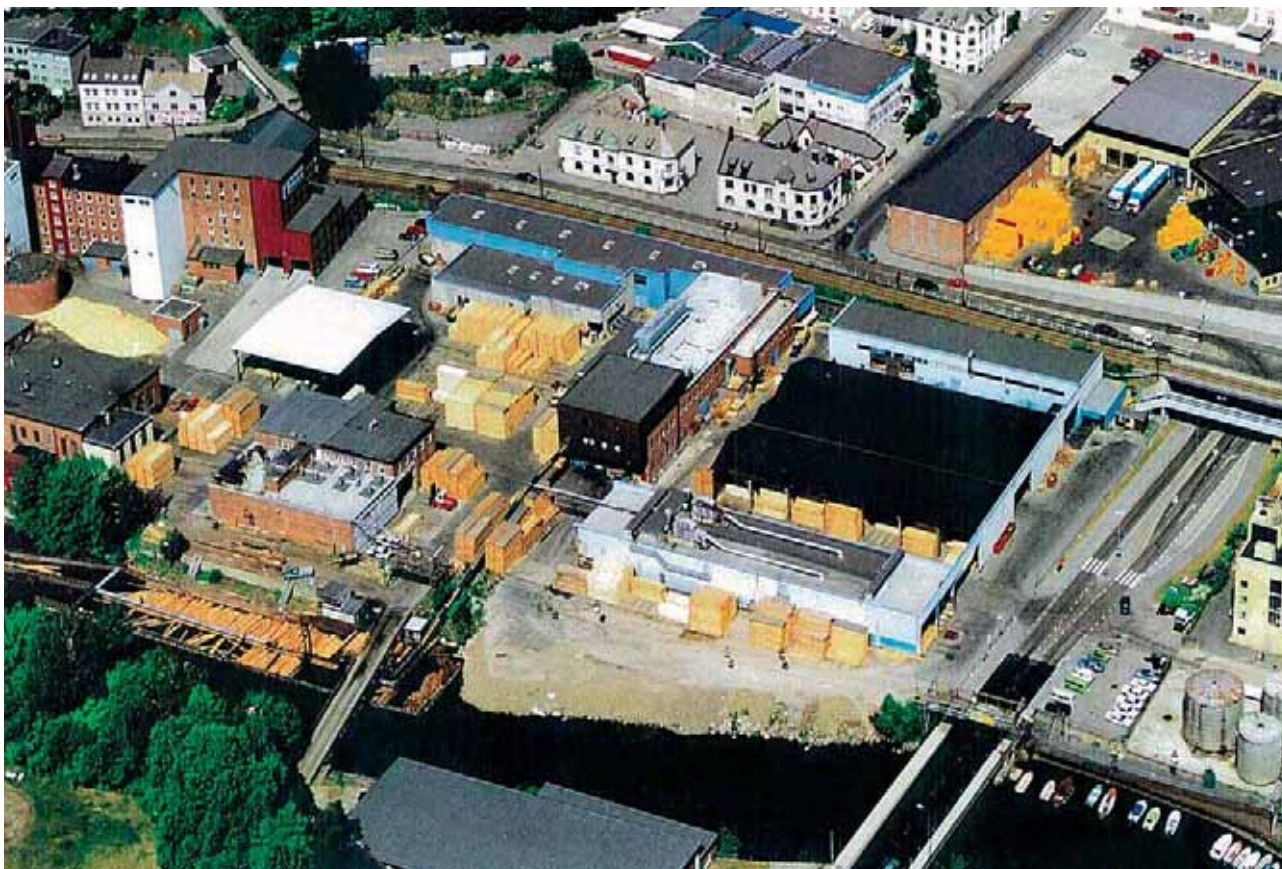
Figur 39a-b. Høvleriet og Flissiloen (foto fra www.eiendom.fritzoe.no).

Saggården: Produksjonen av trelast ble avsluttet i 1997, og bygninger og anlegg på Saggården ble fjernet i 2006. Til ut på 1960-tallet ble trelast fraktet på en internjernbane fra brygga via Høvleriet og Flissiloen og over brua til Saggården. Lenseanlegget i elva utenfor Saggården og Sliperiet er regulert til småbåthavn i ny reguleringsplanen for Saggården som i hovedsak er omregulert til boliger. Det er få historiefortellende elementer igjen på Saggården i dag.

Samlet kulturhistorisk vurdering:

Nedre del av Farriselva framstår som noe løsrevet fra kjerneområdet i Hammerdalen. Alle bygninger og anlegg på Saggården er revet og elveløpet ned mot fjorden er

etter hvert rammet inn av nye bygninger og bryggeanlegg. Nye støttemurer med gangveier er etablert langs elvefronten etter utrasing i forbindelse med flom og for å gjøre elva tilgjengelig for gående. Gangveiene utgjør sentrale forbindelseslinjer mellom Hammerdalens kjerneområde og fjorden, men har ingen kulturhistorisk forankring. Brua over til Saggården nord for Høvleriet er en sentral passasje med historisk forankring blant annet som trasé for det interne anleggstoget. Flissiloen har arkitektoniske kvaliteter som er godt bevart. Området er robust i forhold til ny utvikling, men bør tilpasses og bidra til at Hammerdalens kjerneområde framheves og ikke avskjæres fra fjorden og byutviklingsområdene langs havnen.

Figur 40. Saggården (foto fra Niels Torp 1999).

Figur 41. Flissiloen, Høvleriet og Saggården (ill: NIKU).

3.4.6 Hamnerdalens bygningsmiljøer - Øvre Verks gård

Øvre Verksgård er, som navnet tilsier, betegnelsen på den øvre del av Verksgården og består i dag av Klokkeboden, som angivelig kan inneholde bygningsdeler fra 1600-tallet, og vedskurene som er oppført for vedsalg i perioden fra rundt 1900 til slutten av 1930-tallet. Øvre Verksgård ligger på et platå like sør for Plateverkstedet/Mekanisk verksted med tilknytning til Nedre Verksgård, Mekanisk verksted og det som på slutten av 1800-tallet var Langestrand torg. Bebyggelsen på platået fremstår som en plassdannelse med Klokkeboden mot syd og vedskurene som avgrensning mot vest. Området har tradisjonelt bestått av lagerbygg, og før vedskurene var det kullhus/kull-lagre med enkel atkomst til masovner og jernverk.

Klokkeboden kan være oppført som lager eller kullhus. Deler av bygget kan være fra 1600-tallet (Kristensen 2006), men bygningen slik den framstår i dag er ombygget rundt 1850 blant annet med vinduer fra rundt 1800. Klokkeboden har gammelt panel og originale detaljer i eksteriøret. De gode lysforholdene kan tilsa at bygningen har vært brukt som snekkerverksted. Klokken er fra verket på Moholt og ble flyttet hit da det ble nedlagt i 1867.

Klokken ringte hver dag kl. 07.00 og kl. 15.30 ved arbeidssdagens begynnelse og slutt, helt fram til 1999. Klokken ble også brukt for å varsle andre hendelser som brann eller katastrofer, og har for mange av Larviks innbyggere vært en del av bybildet.

Figur 42a-c. Kartutsnitt Øvre Verksgård 1802, 1884 og 1927.

Vedskurene: Dagens vedskur er et stort bygningskompleks oppført fra ca. 1918 og fram til slutten av 1930-tallet. Den sammensatte lagerbygningen, eller rettere skurbygningen, er i hovedsak oppført i 1939, men har en plassering og et volum med tradisjoner fra Fritzøe Jernverks eldste tid. Kart og tegninger viser at det har stått tilsvarende bygninger her tidligere - da som kull-lagre ("kullhus") til masovnene i den nedenfor beliggende "Hammerdalen". Brensel til valseverket og jernstøperiet har man fremdeles hatt behov for etter 1865. Det ble drevet ut salg fra det tidligere jernverkets skoger til Larviks befolkning fra 1918. Fritzøe overtok da ansvaret for vedforsyning til byen fra Larvik kommune. Bygningenes omfang viser vedsalgets betydning. Bygningen er oppført spesifikt for vedsalg og ikke for bedriftens formål, men er et interessant dokument som del av bedriftens

Figur 43. Klokkebodens østre gavl med gamle sekundært anvendte vindusrammer. Foto NIKU 2006.

Figur 44. Klokkeboden (foto fra www.eiendom.fritzoe.no).

virksomhet i forholdet til Larvik by utover den rent industrielle produksjonen. Bygningen er oppført som en enkel skurkonstruksjon med bølgeblikktak. Bygningen er vedtatt revet for bygging av nytt boligkompleks innenfor samme volum og med tilsvarende materialbruk.

Samlet kulturhistorisk vurdering

Klokkeboden har en sentral plass i Verkets historie og som historiefortellende element. Plassdannelsen og kommunikasjonsårene til de omkringliggende byområdene utgjør historisk sentrale strukturer som bør opprettholdes ved eventuell ny bebyggelse.

3.4.7 Hammerdalens bygningsmiljøer - Nedre Verksgård

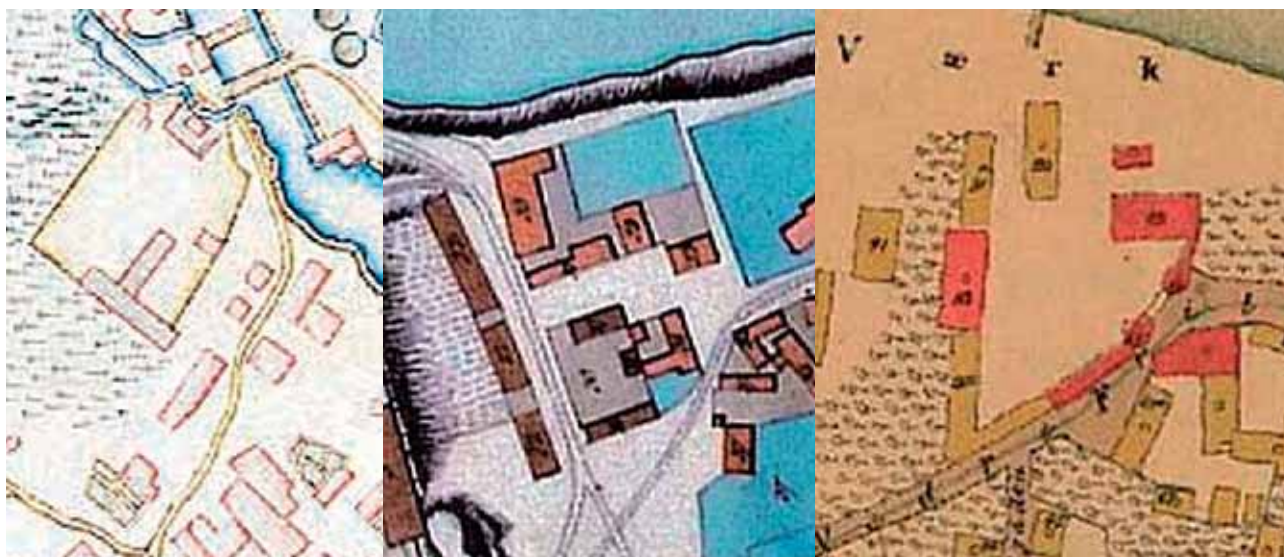
Nedre Verksgård er et sammensatt kulturmiljø som omfatter Forvaltergården, Snekkerverkstedet, Portnerboligene, Materialforvaltningen og Anleggskontoret. Disse utgjør en plassdannelse. Kongeveien, som var hovedveien gjennom Hammerdalen, gikk gjennom området inntil Langestrandbrua ble bygget i 1794. Forbindelsen til Brønngata ble lukket i 1840-årene da det ble bygget et vinkel-formet hus for kjettingproduksjon fra nordvestre hjørne av Verksgården og langs Nedre Fritzøegate. Denne bygningen brant under 2. verdenskrig. Fasaden mot

Figur 45a-c. Øvre Verkgård med Vedskurene og Klokkeboden (foto fra www.eiendom.frtzoe.no) samt detaljer fra Vedskurene. Foto NIKU 2007.

Figur 46. Øvre Verkgård med Vedskurene og Klokkeboden (ill: NIKU).

Figur 47. Kartutsnitt Nedre verksgård 1688, 1802 og 1884.

Nedre Fritzøegate ble da erstattet med dagens mur, som en fortsettelse av portnerboligene og den eldre muren.

Forvaltergården: Nærmest Farriselve ligger Forvaltergården, oppført av forvalter Realf Wright i 1696. Den er en stor bygning i panelt tømmer, oppført i to etasjer, med valmet tak. Hovedinngangen er plassert midt på fasaden.

Byggeskikken tilsvarer de store kjøpmannsgårdene oppført i Storgaten. Forvalteren var lederen ved jernverket,

og bygningen er således et tydelig uttrykk for grevskapsmakten og jernverkets ledelse. Bygningen er ombygget og påbygget flere ganger, men er likevel relativt godt bevart mht. materialautentisitet, uttrykk og lesbarhet. Flere av detaljene er godt ivaretatt – bl.a. rokokkodøren med en senere klassisk portal.

Til bygningen hørte opprinnelig et hageanlegg. Dette forsvant da den nye materialforvaltningen ble bygget i 1850-årene. Bygningen leies i dag ut som kontorer og bolig.

Figur 48. Forvaltergården (foto fra www.eiendom.frtizoe.no).

Snekkerverkstedet og Anleggskontoret: Like vest for Forvaltergården ligger først Snekkerverkstedet og deretter Anleggskontoret. Snekkerverkstedet er en toetasjes teglbygning, oppført i 1854. Sokkeletasjen er noe lavere/mindre enn hovedetasjen. Opprinnelig var det lager i underetasjen og verksted i øvre etasje. Verkstedet produserte blant annet tremodeller til jernverket. Snekkerverkstedet har pågått helt opp til de senere årene, men bygningen er i dag utleid til annet formål (Larvik husflidslag).

Snekkerverkstedet er en viktig dokumentasjon på den endring som fornyelsen og moderniseringen av verket i 1840-60 årene innebar, der nye teknikker og metoder ble tatt i bruk, og som etter hvert krevde andre produksjonslokaler enn tidligere. Det snekkerverkstedet som ligger her i dag, erstattet tidligere snekkerverksteder, som lå like i bakkant av dagens bygning. De tidligere snekkerverkstedene besto av en rekke laftede bygninger som lå etter hverandre i skråningen opp mot Øvre Verksgård (Kristensen 2006: 48). Dagens teglbygning er en typisk representant for den type industriarkitektur som etter

hvert ble vanlig utover på slutten av 1800-tallet, med et heller sobert uttrykk, men med enkelte dekorative elementer, som her for eksempel konsollene under raftet. Bygningen har flere originaldetaljer bevart i eksteriøret, som port av jern og smårutete vinduer i sokkeletasjen. På nordvestsiden er det bygget på en silo som ventelig har vært forbundet med avtrekksvifte for snekkerverkstedet. Bygningen har liten arkitektonisk interesse, men er kulturhistorisk interessant fordi den viser til utvidelsen av verket etter Treschows overtakelse i 1835 og utgjør et viktig miljøelement som del av rammen for tunet/plassen på Nedre Verksgård.

Anleggskontoret er oppført på 1930-tallet med underetasje i tegl og øvre etasje i tre. Underetasjen huset opprinnelig garasjer/verksted, mens selve anleggskontoret befant seg i øverste etasje. Bygningen har flere originale detaljer. En påbygd 2. etasje fra 1982 samt vindusutskifting har redusert materialautentisiteten noe, men hoveduttrykket er likevel godt bevart, og anleggskontoret er et viktig element som del av tundannelsen.

Figur 49a-b. Anleggskontoret og Snekkerverkstedet (foto fra www.eiendom.fritzoe.no).

Figur 50. Detalj fra Snekkerverkstedet, med de originale portene i jern, samt smårutete vinduer (foto fra www.eiendom.fritzoe.no).

Figur 51a-b. Vestre og østre portnerbolig (foto fra www.eiendom.fritzoe.no).

Portnerboligene og Materialforvaltningen: I sør og vest er plassen avgrenset av hovedinngangen til verksgården, verksporten, med portnerboligene, det gamle bilverkstedet og materialforvaltningen. Verksporten med portnerboligene er oppført i 1856. Dette fikk avgjørende betydning for verkets karakter og forhold til omkringliggende byområder og Larvik generelt. Fra at den tradisjonelle verksgaten kunne oppfattes som en del av Larvik by (som en del av Kongeveien gjennom området) ble bedriften med dette en lukket virksomhet.

Selve porten er flankert av en portnerbolig på hver side. Disse har et åttekantet grunnriss og er oppført i nygotisk stil med kalkede, spissbuede blendinger og vinduer med buet ”masverk” i tre. I perioder har begge eller en av portnerboligene vært bebodd.

Begge portnerboligene var flankert av murer med lagerutbygg. Langs Nedre Fritzøegate gikk muren frem til 2. verdenskrig opp til bygningen som tidligere bl.a. produserte kjettinger. Da denne bygningen ble ødelagt som følge av en brann, ble muren forlenget langs Nedre Fritzøegate. Lagertilbyggene som var på denne siden, er ved ulike anledninger blitt utvidet blant annet med garasjebygget/bilverkstedet fra 1947.

I forlengelsen av den østre portnerboligen ligger Materialforvaltningen, som i dag huser Larvik Museum, og som

ble oppført i 1865. Materialforvaltningen har en godt bevart takkonstruksjon, og vinduene har opprinnelig bueform. Tilbygget i syd er fra nyere tid (før 1961). Bygningen ble bl.a. benyttet som stall for brukets mange arbeidshester. Høy og fôr ble lagret i loftetasjen.

Utenfor Materialforvaltningen, på Verksplassen, ligger den store stangsjernshammeren, som var i bruk ved jernverket i Hammerdalen fram til nedleggelsen i 1868.

På hver av portnerboligene er det hengt opp gamle gravplater som ble funnet under graving på det gamle kirkegårdsområdet. Gamle Langstrands kirke med tilhørende kirkegård lå omtrent der hvor sørvestre del av Materialforvaltningen og dagens parkeringsplass ligger i dag. Kirken ble oppført av Gyldenløve i 1699 og revet i 1811. Det finnes ingen synlige rester av verken kirke eller kirkegård her i dag, men det finnes murer i grunnen under parkeringsplassen, og ved graving i gaten er det avdekket spor av kirkegården.

Samlet kulturhistorisk vurdering

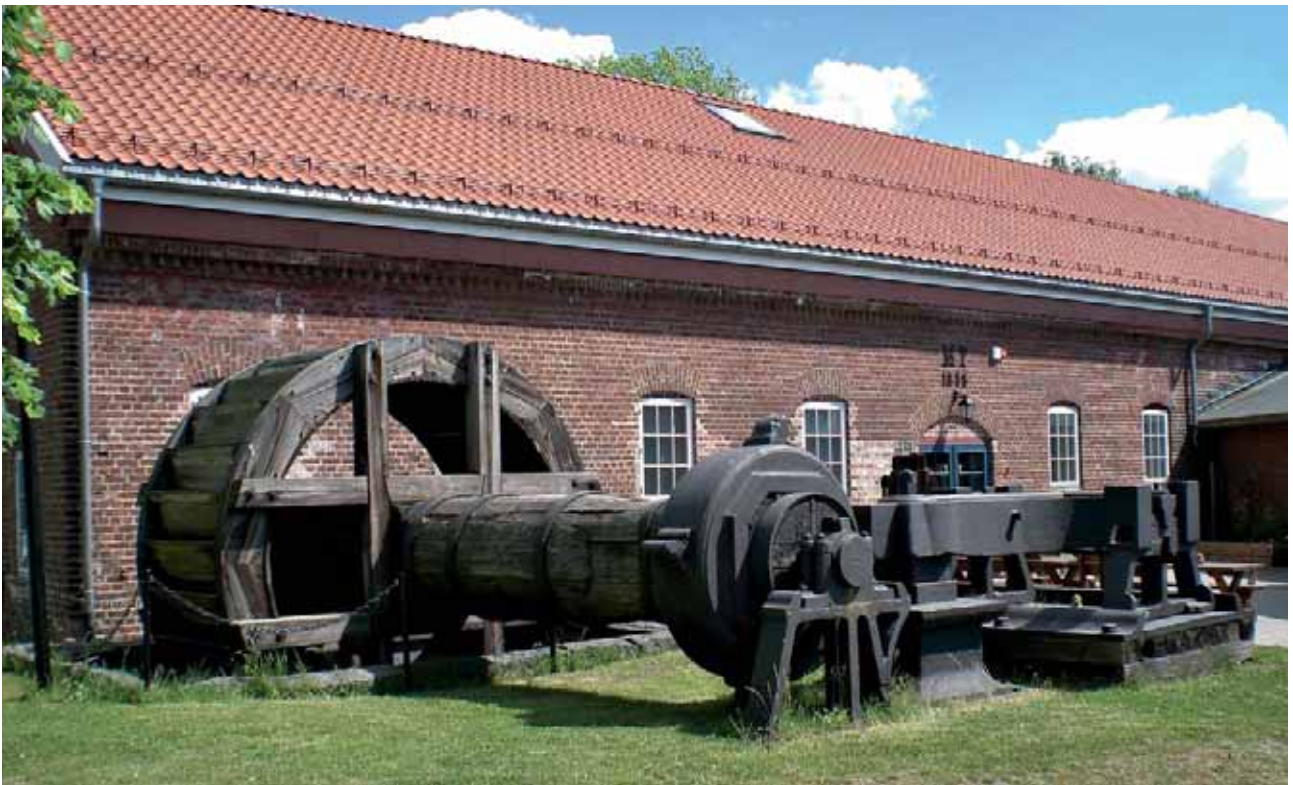
Plassdannelsen som oppsto under utbyggingen på midten av 1800-tallet utgjør i dag Nedre Verksgårds sentrale kulturhistoriske verdi og har vært et strukturerende grep for området og ny bebyggelse etter dette. Plassen er et klart og tydelig avgrenset byrom som viser flere funksjoner og historiske epoker, og historien etter 1850 er tydelig les-

Figur 52. Det tidligere bilverkstedet (foto fra www.eiendom.fritzoe.no).

Figur 53. Materialforvaltningen (foto fra www.eiendom.fritzoe.no).

Figur 54. Stangjernshammeren utenfor Larvik museum. Foto NIKU 2007.

bar. Portanlegget er det viktigste enkeltelementet i dette kulturmiljøet i dag og viser endringen i verkets historie og forholdet til omkringliggende by. Anlegget har arkitekturhistorisk interesse og verdi. Verkstedfunksjonene er sentrale for forståelsen av totalvirksomheten ved verket som i tillegg til den storstilte industriproduksjonen var avhengig av denne type småskalavirksomhet (modell-

verksted, anleggskontor, bilverksted). Nedre Verksgård framstår som et enhetlig miljø, med områdets organisering og struktur som den sentrale kulturhistoriske verdi.

På kirketomta, som i dag er parkeringsplass, er det potensial for funn av rester av kirkebygningen og kirkegården fra 1600- og 1700-tallet.

Figur 55. Bygninger på Nedre Verksgård (ill: NIKU).

Figur 56a-c. Kartutsnitt Nedre Fritzøegate 1-3 1688, 1802 og 1884.

3.4.8 Langestrand – Skogkontoret/Ingeniørboligen/Uthuset/Fritzøe museum

Nedre Fritzøegate 1-3: Anlegget består av to separate bygningskomplekser etablert i jernverkstiden. Det gamle Fritzøe skogkontors sentrale del er oppført i 1600-årene, antagelig i 1696. Dette er det egentlige Fritzøehus. Kjelleren kan være fra slekten Langes residens ved verket, "Fritzøe steenhus", hvorav navnet Fritzøehus er utledet. Fra herregården Fresje (Fritzøe) raste ut i Farris 1653, og kanskje før, var dette eiernes residens frem til Ulrik Fredrik Gyldenløve oppførte Herregården i 1674. Kartet fra 1688 viser en bygning med hage i front som svarer med hovedfløyen i dagens anlegg.

På 1700-tallet ble det oberinspektørens residens. Han var den øverste leder for grevskapet Laurvig, grevens stedfortreder. På 1800-tallet ble anlegget igjen verkseiernes residens. Først for partisipanten Falch og i perioden 1832-1863 for Michael Treschow inntil han oppførte sin store villa i Fritzøe-parken som han døpte Fritzøehus etter sin gamle bolig. Anlegget var hovedadministrasjonslokaler for bedriften frem til 1954 da ny administrasjonsbygning ble oppført.

Det som i dag betegnes som Uthuset er bygget i samme volum som driftsbygningen som var tilknyttet Nedre

Fritzøegate 1 og ble oppført rundt 1700. Den gamle bygningen ble revet i 2000 og en kopi oppført som kontorbygg i 2001.

Nordvest for skogkontorets anlegg ligger to rødmalte bygninger. Den største, Ingeniørboligen, var forvalteren bergråd Petersens bolig i perioden kongen eide verket. Den var i hans tid privat eiendom, men ble senere innkjøpt til verket og fungerte som bolig. Bygningen er tilbygd på 1800-tallet og har to fine entrédører, en fra slutten av 1700-tallet og en fra første halvdel av 1800-tallet.

Den andre bygningen, som i dag er Fritzøe museum, ble muligens oppført i 1750 og flyttet til Langestrand fra Moholt rundt 1850. Bygningen, som er i panelt tømmer, fungerte som bolig frem til 1987 og ble i 1988 innredet som museum, som blant annet har en rikholdig samling gjenstander fra jernverkstiden.

Samlet kulturhistorisk vurdering:

Skogkontoret og Ingeniørboligen har en sentral plass i Larviks og Fritzøe Verks historie og representerer en vesentlig historiefortellende verdi knyttet til framveksten av industrisamfunnet og grevskapets posisjon i Larvik. Bevarte bygningsdeler og anleggets struktur, inkludert Uthuset, gir kulturmiljøet tidsdybde og egenverdi.

Figur 57. Skogkontoret (foto fra www.eiendom.fritzoe.no).

Figur 58. Uthuset (foto fra www.eiendom.fritzoe.no).

Figur 59a-b. Ingeniørboligen og Fritzøe museum (foto fra www.eiendom.fritzoe.no).

Figur 60. Nedre Fritzøegate 1-3 (ill: NIKU).

3.4.9 Andre miljøer/bygninger/objekter av kulturhistorisk interesse

Treschow-Fritzøes hovedkontor i Nedre Fritzøegate 1 ble oppført 1952-54. Administrasjonen flyttet da hit etter å ha holdt til i det opprinnelige Fritzøehus (jf. punkt 4) siden Michael Treschow oppførte det nye Fritzøehus i Fritzøeparken i 1863-65. Bygget representerer en form for etterkrigsfunksjonalisme og er i hovedsak en tidstypisk bygning for denne perioden. Bygningen har imidlertid fine og godt bevarte arkitektoniske detaljer både utvendig og innvendig, og hele bygningen framstår som et godt bevart anlegg fra denne perioden i Treschow-Fritzøes virksomhet i Hammerdalen. Bygget ble tegnet av Ernst Holmboe og Harald Klem i 1951.

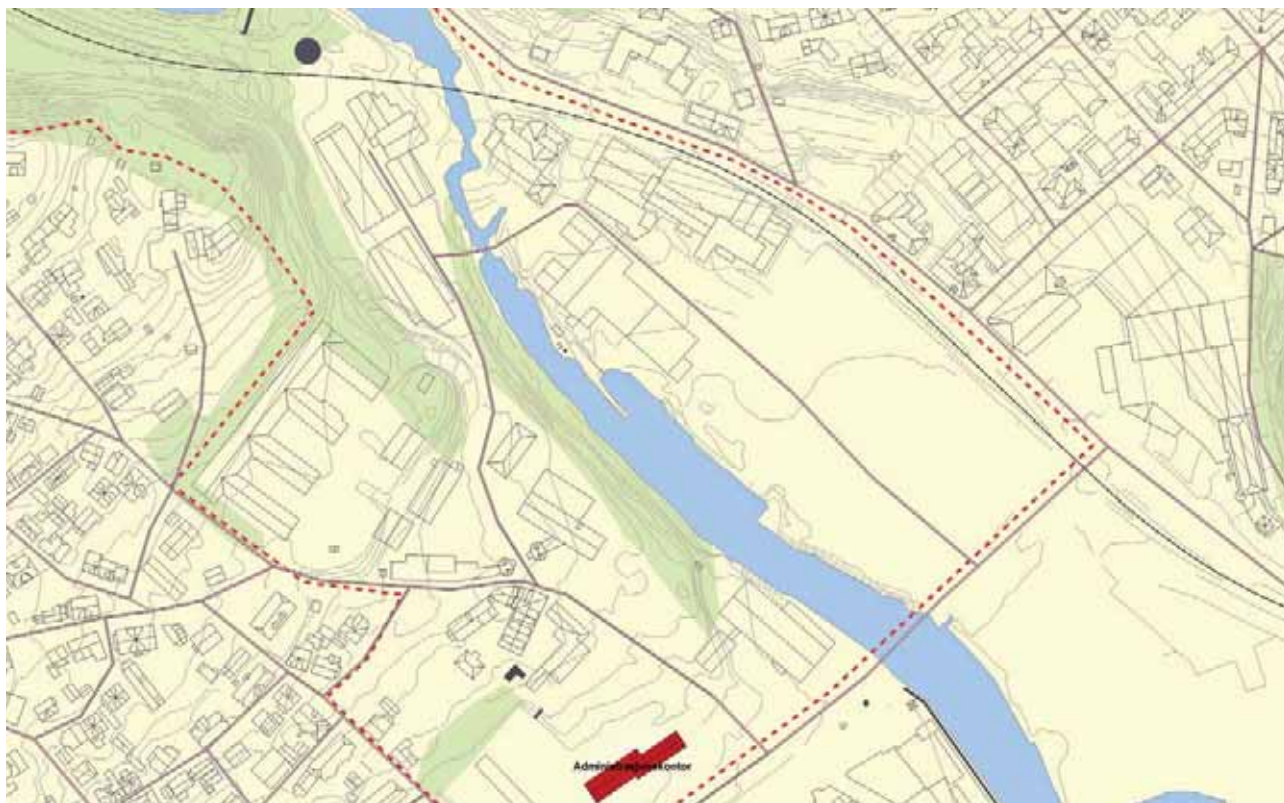
Kulturhistorisk vurdering:

Bygningen er i hovedform en tidstypisk og vanlig bygningstype for etterkrigstidens kontorbygg. Arkitektoniske

Figur 61. Hovedkontoret (foto fra www.eiendom.fritzoe.no).

detaljer i dører, vinduer, trapper mm er mer forseggjorte enn vanlig og er samtidig godt bevarte. Dette gir bygningen egenverdi og gjør den sårbar for endringer som ødelegger detaljene eller forstyrrer detaljenes sammenheng med bygningens hovedform.

Figur 62. Hovedkontoret (ill: NIKU).

3.4.10 Historisk lesbarhet

For å tydeliggjøre valg og ev. prioritering av hvilke tidsperioder som vektlegges i anbefalingen, sammenstilles bygninger, anlegg og infrastruktur som kan identifiseres i Hammerdalen i dag med et utvalg historiske kart. Sammenstillingen viser hvilke av elementene fra disse

utvalgte tidsbildene som finnes i dag og hvilken struktur og sammenheng de tidligere har inngått i. Ved en prioritering av hvordan Hammerdalen skal formidles i dag, vil denne sammenstillingen kunne bidra til å tydeliggjøre hvordan bevarte elementer kan styrkes og dyrkes som historiefortellende elementer.

	Landskapets og stedets utvikling	Historisk lesbarhet i dag	
1927			<ul style="list-style-type: none"> - Kraftstasjonen (1901-11) - Møllemagasin (1902) - Mølleombygging (1918)
1885			<ul style="list-style-type: none"> - Inngjerdet industriområde - Plateverkstedet (1851) - Mekanisk verksted (1851) - Nedre Verksgård (1856) - Sliperiet (1875) - Mølla (1859++) - Bru til Saggården
1802			<ul style="list-style-type: none"> - Mellomdammen (1788) - Forvaltergården påbygg (1777) - Nedre Fritzøegate 1-3 (1704-67) - Kirkegaten 2 (1720/1788) - Bru ved Sanden (1794), Dagens bru (1954)
1690			<ul style="list-style-type: none"> - Forvaltergården (1690) - Masovn (1642?) - Bru for Kongeveien (1677)

4 Framtidig bruk og utvikling av Hammerdalen

4.1 Forholdet til eksisterende planer

Området Hammerdalen er i dag uregulert, men er i gjeldende kommunedelplan for Larvik by, vedtatt 14. juni 2006, avsatt til bevaring og framtidig friområde. Kommunedelplan Larvik by forutsetter at det skal utarbeides reguleringsplan for området, og oppstart av reguleringsplanarbeide ble varslet av Larvik kommune 24. januar 2008. Planarbeidets hensikt er å utvikle Hammerdalens kulturarv i bygninger og landskap til nye verdier og bruk basert på områdets industrihistorie, identitet og naturopplevelse. Planen skal vurdere funksjonelle sammenhenger til omkringliggende bydeler og friområder.

Framtidig bruk og utvikling av Hammerdalen skal i tillegg til å forholde seg til forutsetningene lagt i kommunedelplanen forholde seg til prosjektplanene og føringene som er lagt i verdiskapingsprosjektet og i verdiskapingsprogrammet.

Andre gjeldende planer som utviklingen i Hammerdalen må forholde seg til er Kommuneplanens arealdel 2007-2019, Fylkesdelplan for bevaring av kulturminner 2005-2008 samt annet pågående planarbeid og planer for tilgrensende områder i Larvik kommune (Utvikling av Larvik indre Havn, Reguleringsplan for Sanden/Saggården vedtatt 21. mars 2007).

Kommunedelplan Larvik by 2006-2018 (vedtatt 14. juni 2006)

Arbeidet med å lage kommunedelplan for Larvik by ble igangsatt av Larvik kommune i mars 2003 med ønsket ”om å se den fremtidige byutviklingen i et helhetlig perspektiv”. Kommunedelplanens juridiske dokument følges av et handlingsprogram som skal sikre plangjennomføringen, videre oppfølging, samt konkrete tiltak/aktiviteter for å nå vedtatte målsetninger for byutviklingen. Tiltakene i handlingsprogrammet følges opp gjennom kommunens strategidokument som rulleres årlig.

Planen har blant annet satt opp følgende overordnede mål av relevans for kulturminnetemaet:

- Bærekraftige prinsipper skal være styrende for utvikling av byen
- Naturkvalitetene og topografiske særpreg skal sikres og fremheves i bybildet
- Kulturarven skal sikres og brukes som ressurs i videreutvikling av byen
- Et mangfoldig byliv skal skapes gjennom gode og tydelige møteplasser

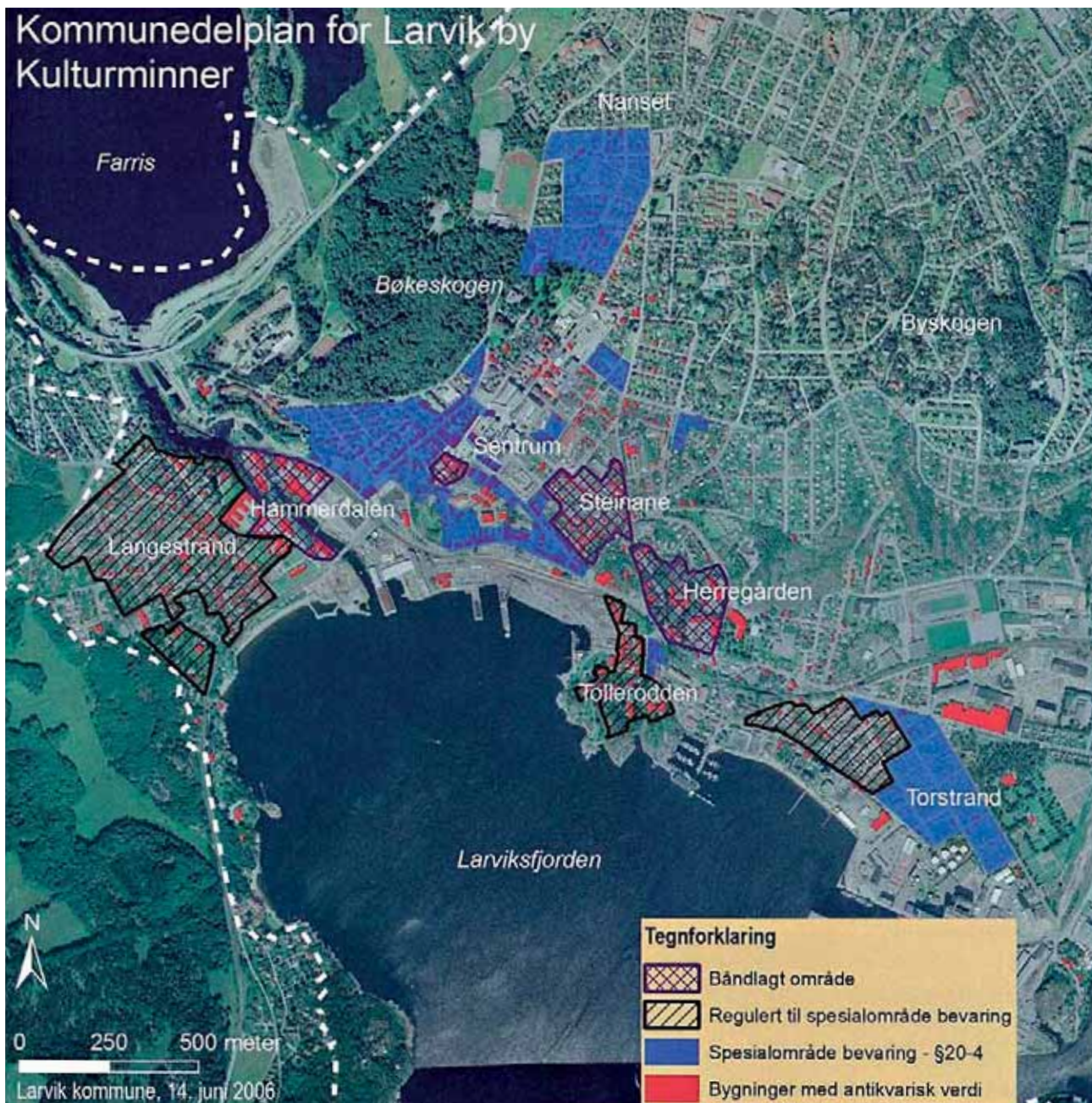
- Gode og begrunnede valg i estetikk og byggeskikk skal være retningsgivende for all formgivning av byen
- Byens identitet skal styrkes gjennom allmenn tilgjengelighet til sjøfronten

Kulturminner og kulturmiljø er et prioritert tema i kommunedelplanen. Til grunn for planen ble det i deler av planområdet gjennomført en kulturminneanalyse (Larvik kommune/NIKU 2004), som har dannet utgangspunkt for planens temakart (fig. 63) for kulturminner. Kulturminneanalysen fra 2004 viste at Larvik har fullstendige bygningsmiljøer fra alle stilperioder etter 1670, som viser alle samfunnsklassers byggeskikk fra barokken til funksjonalismen. Blant hovedgrepene i planen er båndlegging for regulering til spesialområde bevaring av områdene som anses mest verdifulle samt bestemmelser, retningslinjer og krav mht. estetikk, utforming og materialvalg – både for eksisterende og ny bebyggelse. Planen betoner at det viktigste for et kulturminne er at det er autentisk ift. historien som skal fortelles.

Hammerdalen-/Sanden-området er gitt særskilt omtale i planen, ut fra en målsetting om å inkorporere Farriselva med tilhørende elvelandskap i bysentrum. Ut fra en slik målsetting fremheves det at det vil være avgjørende at siktlinjer mot fjordlandskapet etableres og forsterkes, og at bebyggelsen på Sanden og nye offentlige byrom og gaterom formidler fjordkontakten til områdene bakover. Planen fremhever videre at det er knyttet sterke verneinteresser til Hammerdalen, og området er derfor båndlagt med sikte på regulering til spesialområde bevaring. Videreutvikling av Hammerdalen med utgangspunkt i verdiskaping på grunnlag av kulturminneinteressene, er ett av de viktige punktene i kommunedelplanens handlingsprogram vedr. kulturminner. Dette er også nedfelt i kommunedelplanens bestemmelser for Hammerdalen-området, som fremhever at kulturminneverdiene i området skal ivaretas og synliggjøres.

Verdiskapingsprosjektet Hammerdalen/Verdiskapingsprogrammet

Med utgangspunkt i at kulturminner sikres best gjennom bærekraftig bruk, ønsker verdiskapingsprosjektet å bidra til at kulturarv, kompetanse og næringsutvikling i samspill fører til at kulturmiljøet i Hammerdalen ivaretas, samtidig som området skaper økonomiske verdier og tilfører byen og regionen en kreativ dimensjon.

Figur 63. Oversikt over bygninger med antikvarisk verdi, eksisterende områder regulert til bevaring. Områder som foreslås regulert og områder med egne bestemmelser i kommunedelplanen (fra Kommunedelplan Larvik by 2006-2018).

Prosjektplan er utarbeidet for den første fireårsperioden av verdiskapingsprogrammet fram til 2010 og er basert på fire strategier for utvikling og vern:

1 Kulturarven

- Framskaffe helhetlig kunnskap om og vurdering av kulturmiljøet i prosjektets kjerneområde
- Restaurering og istandsettelse skal skje på grunnlag av antikvariske prinsipper
- Verne kulturmiljøet gjennom tilpasning til ny bruk

2 Verdiskaping

- Verdiskapingsprosjektet skal utvikle økt bevissthet og en utvidet forståelse av verdi-begrepet hos eierne og for storsamfunnet

- Verdiskapingsprosjektet skal gi grunnlag for nye virksomheter som identifiserer seg med Hammerdalens kulturarv og historie
 - Verdiskapingsprosjektet skal tilrettelegge for universell utforming
- #### 3 Kunnskap
- Utvikling av kunnskap og kompetanse skal styrke og videreutvikle Hammerdalens historie for ny verdiskaping
 - Økt prosesskompetanse og kunnskap om utvikling av samarbeidsrelasjoner
 - Doktorgradsstipendiater og studenter skal delta i å utvikle verdiskapingsprosjektet i tråd med prosjektets målsettinger

- Utvikling av kulturfaglig utdanning
- Bidra til å styrke høgskolens generelle rolle og legitimitet som medutvikler og kompetansepartner i Larviksamfunnet/-regionen

4 Samhandling og kommunikasjon

- Involvering og medvirkning av aktører i Hammerdalen for å skape eierskap til visjon, mål og tiltak/aktiviteter
- Bevisst og god kommunikasjon om verdiskapingsprosjektet Hammerdalen
- Tilrettelegging for møteplasser for erfaringsutveksling og kunnskapsutvikling

Utarbeidelse av kulturmiljøvurdering med dokumentasjon, registrering og helhetlig analyse skal danne grunnlaget for utvikling av området samt være et viktig grunnlag for reguleringsplanen for Hammerdalen. Dokumentasjon av Hammerdalens kulturarv er en vesentlig del av prosjektet.

Kulturarv i en ny tid - Fylkesdelplan for bevaring av kulturminner 2005-2008

Verdiskaping og vern er definert som innsatsområde i planen, med mål om at kulturminners og kulturmiljøers rolle som grunnlag for verdiskapingen i samfunnet skal styrkes. Vestfolds regionale utviklingsstrategi skal både ta vare på kulturlandskapet og kulturmiljøene i byer og tettsteder og legge til rette for kulturnæringens behov. I strategier for næring og samferdsel i Buskerud, Vestfold og Telemark blir det arbeidet for at regionen skal bli en attraktiv og konkurransedyktig kunnskapsregion.

Industrialiseringen i Vestfold er vurdert som en sentral epoke i Vestfolds historie, og industrisamfunnets kulturarv er ett av to fokusområder i planperioden. Hammerdalen er ikke spesielt nevnt, men generelt anses industriarven som vesentlig å ivareta for å opprettholde bredden og mangfoldet av fylkets kulturminner. Kunnskapen om kulturarven fra industrisamfunnet er vurdert som svært mangelfull, og et prioritert tiltak i planperioden er å kartlegge og skaffe kunnskap om dette. Dette vil så danne grunnlag for en forsvarlig forvaltning av industrisamfunnets kulturarv.

Andre planer

Planer for Hammerdalens tilgrensende områder påvirker ikke vurderingen som gjøres av Hammerdalens kulturmiljø i denne rapporten direkte, men sett i verdiskapingssammenheng vil ambisjoner, innhold og fysisk utforming knyttet til disse områdene kunne ha betydning for hva som lar seg gjennomføre og realisere i Hammerdalen.

- Kommuneplanens arealdel 2007-2019 (Vedtatt 17. oktober 2007)
- Utvikling av Larvik indre havn (2002)
- Pilotprosjektet Historiske Langedstrand (2004)
- Formingsveileder for offentlige gater og byrom på Langedstrand (2004)

4.2 Ulike strategier for utnyttelse av kulturhistoriske verdier

I det følgende belyses hvordan kulturhistoriske verdier kan ivaretas innenfor ulike strategier for vern. Formålet er å vise hvordan ulike tilnæringer til vern påvirker det fysiske resultatet i området og på den måten bidrar til å tydeliggjøre hvilken strategi som egner seg i Hammerdalen for oppnå målene for området og det ønskede resultatet.

I Hammerdalen oppfattes det å være en utbredt enighet om at det å ivareta og formidle industriarven skal være førende for utvikling av området. Ivaretakelsen av kulturhistoriske verdier i et dynamisk byutviklingsområde som Hammerdalen kan følge et mangfold av strategier – som på ulike måter integrerer kulturhistorien som en ressurs i byutviklingen og kan utnyttes av de ulike aktørene som er involvert i Hammerdalen. Bevaringsstrategiene er ikke gjensidig ekskluderende, men viser noen ulike måter historiske strukturer kan ivaretas og formidles på og berike byrommet med historisk dybde og opplevelsesdimensjon i tråd med prosjektets målsetting.

Hammerdalen er et eksempel på hvordan deindustrialiseringen av samfunnet har tømt et område for funksjon. Det er en dyptgripende utfordring å forholde seg til hvordan strukturer og virksomhetshistorie skal bevares, dokumenteres og formidles dersom denne kulturarven skal kunne ivaretas og aktiveres.

Her belyses et utvalg tilnæringer til vern både som grunnlag for å vurdere mulige vernestrategier og for å tydeliggjøre hva som eventuelt velges bort med tanke på hvordan kulturmiljøet/kulturminnene i Hammerdalen skal ivaretas. Vernetilnæringer vurderes både med tanke på Hammerdalens egen historie og Hammerdalen som en del av Larvik by.

Rekonstruksjon

Strategier for rekonstruksjon innebærer at noe som en gang var, (forsøksvis) gjenskapes. Det er spesielt i en del øst-europeiske byer dette har vært valgt som strategi. Både etter 2. verdenskrig da nazistene bevisst utraderte nasjonal kultur og identitet i land som Polen, og etter mu-

rens fall i 1989, da flere byer, som Berlin og Dresden, valgte strategier for rekonstruksjon som søkte å gjenskape ideen om byene slik de framsto før 2. verdenskrig og kommunisttiden. Det er i første rekke en formmessig rekonstruksjon som i praksis gjennomføres innenfor en slik strategi, men med intensjon om at dette også skal kunne gjenskape en historisk identitet og fysiske rammer for det som anses som det kvalitativt gode bylivet. Denne tilnærmingen kan delvis også leses inn i det som kalles New-Urbanism der oppfatningen av "den klassiske byen" legges til grunn for hvordan byer formmessig bør bygges i dag som grunnlag for å skape velfungerende byer.

Musealt vern

I en museal bevaringsstrategi er hensynet til helhetlig og autentisk bevaring av et område overordnet alle andre hensyn. Ny utbygging er i utgangspunktet uønsket, og verneutfordringene er knyttet til hvordan man skal vedlikeholde, fornye og tilpasse ny bruk på en måte som optimaliserer kulturarven som ressurs. Venezia er et eksempel på langsiktig bruk av en slik strategi der den fysiske strukturen i stor grad framstår som autentisk, men som også har medført at byen er tømt for de funksjonene og drivkreftene som bidrar til å skape og opprettholde en levende by, og i dag mer framstår som en scene for bl.a. festivaler, biennaler og tilreisende turister.

Strukturell bevaring - fokus på historiske strukturer

Strukturell bevaring innebærer å skille mellom stabile strukturer og mer flyktige morfologiske uttrykk. En strukturell tilnærming vil kunne være å ta vare på kvartalsstrukturer, gateakser eller bygningsvolum, mens materialbruk, fasader og morfologiske detaljer i mindre grad blir vektlagt. Strukturell bevaring har tradisjonelt stått sterkt i Italia, Frankrike og Spania der tradisjonelle bymessige livsformer har overlevd i gamle byer og de historiske lagene opptrer ved siden av og i kombinasjon med hverandre.

Bevaring som historisk kulturmiljø (kulturmiljøbevaring)

Kulturmiljøbevaring innbefatter elementer fra flere andre vernetilnæringer, men kobler i tillegg identitetsbegrepet til de fysiske forholdene som oppfattes som kvaliteter. Området betraktes som et samlet hele og det er den historiske sammenhengen mellom miljøets enkeltdeler som ønskes bevart. Til enkeltdelene hører bygninger og anlegg, men også elementer som stedsnavn, skilt og infrastruktur. Lesbarheten og forståelsen av sammenhengen mellom disse elementene oppfattes imidlertid som kultur- og kontekstavhengig og åpner dermed for et mer

pragmatisk syn på verneverdi som i større grad kommuniserer med andre interesser. Det danske SAVE-systemet var i utgangspunktet tenkt som en slik strategi gjennom bredt sammensatte registreringsgrupper for å fange opp kvaliteter utover det rent arkitekt- og kunstfaglige.

Bevaring som levende kulturmiljø (kulturmiljøbevaring)

Det å ivareta et levende kulturmiljø handler først og fremst om å sikre eksistensbetingelsene for en virksomhet eller funksjon og ikke bevaring av et materielt miljø. Det betyr i prinsippet at virksomhet kan omlokaliseres uten at kulturmiljøet går tapt. I Hammerdalen er virksomheten som ønskes ivarettatt, flyttet ut, og bevaringsstrategien handler om å identifisere de ulike historiefortellende elementene som kan formidle denne virksomheten.

Bevaring gjennom fredning/vern av enkeltbygninger/anlegg

Fredning brukes i stor grad som virkemiddel i de tilfeller en bygnings eller et anleggs fysiske uttrykk ønskes bevart i så uendret stand som mulig, både materialmessig og arkitektonisk. Gjennom fredning sikres en bygnings originale, arkitektoniske uttrykk basert på en kulturminnefaglig vurdering som gjerne gjøres uavhengig av kommersielle vilkår. Fredning brukes både som virkemiddel der kulturhistoriske verdier er truet og for å ivareta et utvalg av materielle strukturer som gjenspeiler en bredde av menneskelig virksomhet.

Bevaring på kommersielle vilkår

Dette er egentlig ingen strategi for bevaring, men beskrives av de danske etnologene Carlberg & Christensen som et utslag av at utbyggere og utviklere ser interesser i å utnytte industrielle dimensjoner og historiske strukturer kommersielt. Vern er ikke i seg selv et formål i en slik tilnærming, men snarere et resultat av en strategi for hvordan et utviklingsprosjekt gjøres salgbart gjennom å være særegent og unikt. I verdiskapingssammenheng er denne tilnærmingen interessant ved at den viser til eksempler der kommersielle interesser og bevaringsinteresser til en viss grad møtes og belyser potensialet som ligger i å utnytte historiske strukturer som ressurs.

Lowbudget-bevaring

Direkte gjenbruk av funksjonstømte bygninger med et minimum av renovering åpner for en kombinasjon av bevaring og byutvikling som ivaretar behovet for byområder der det kommersielle potensialet ikke er styrende eller utnyttes fullt ut. I dette ligger det at området i seg selv ikke er kommersielt bærekraftig på kort sikt, men at

det i byutviklingssammenheng fyller en funksjon som lokaliseringmulighet for mindre og nystartede virksomheter med begrenset inntjening og betalingsevne. For en bys langsiktige utvikling kan dette være en betydelig verdi, men for grunneier vil dette ha begrenset interesse ut fra bedriftsøkonomiske hensyn.

Verneaspektet i dette ligger i at de materielle strukturene i liten grad endres og at de dermed i mindre grad framstår som produkter tilpasset moderne krav til komfort og brukskvalitet. Utfordringen knyttet til dette er imidlertid at lav investering gjerne medfører et kortsiktig perspektiv også på utvikling og at verneverdier dermed kan gå tapt gjennom manglende vedlikehold og drift.

En slik tilnærming til vern krever dermed enten sterk offentlig styring eller offentlig eierskap som gir mulighet for at byområder utvikles i ulik grad eller i ulikt tempo.

Fyrtårnbevaring (signalbygg, viktige landemerker etc.)

Strukturer eller elementer kan utgjøre kjennetegn eller logo i form av å være et element "alle" forbinder med området og dermed gjør det identifiserbart og gjenkjennbart. Bevaring av slike elementer handler gjerne mer om å bevare selve logoen enn å bevare selve elementet og knyttes gjerne til "branding" av nye områder som steder med en særlig historie/særpreget (eks. Eriksbergskranen i Göteborg).

Narrativt vern

Narrativt vern er introdusert som begrep av rektor ved AHO Karl Otto Ellefsen og tidligere byantikvar i Oslo Hans Jacob Hansteen for å beskrive det de mener er gjeldende praksis og vernestrategi i Oslo. I en slik strategi vektlegges anekdoter og fortellende elementer som det bærende kulturminnefaglige verdigrunnlaget snarere enn overordnede strukturer og byhistoriske trekk. Byens historie framstilles gjennom utvalgte anekdoter som til sammen utgjør fortellingen om byen. Disse enkelthistoriene kan dermed framstå som ufullstendige fragmenter som ikke nødvendigvis formidler byens helhet, men som Hansteen formulerte det er kanskje nettopp dette en tilnærming som gjenspeiler en faktisk bysituasjon der det ikke er en overordnet byplan, men prosjekter som styrer byutviklingen (Ellefsen 2008).

Det narrative går ut over arkitekturens fortelling om seg selv og muliggjør til en viss grad å kombinere behovet for endring med behovet for å dokumentere en historisk kontinuitet. Strategien er politisk og faglig mer pragmatisk enn rekonstruksjon og strukturelle helhetsgrep, og tillater

at fysiske minner vurderes som en ressurs som et prosjekt kan benytte seg av for å formidle historisk dybde. Denne typen vern er i utgangspunktet ikke bestemmende for omgivelsene og skal ikke være styrende for utforming av (nye?) bygninger. Kravene er at objektet skal framstå autentisk og med verdighet (Ellefsen 2008).

Fragmentarisk bevaring

Fragmentarisk bevaring brukes gjerne for å beskrive hvordan fragmenter og enkeltdeler ivaretas samt utnyttes som inspirasjonskilde for tilføring av nye elementer. Kulturhistoriske sammenhenger og autentisitet er mindre vesentlig i en slik tilnærming. I større grad formidles det at området har en historie uten at elementene i seg selv er tilstrekkelig til å fortelle denne historien. Ønskes en tydeligere formidling av helhet og sammenheng, må disse fragmentene gjerne suppleres med annet dokumentasjonsmateriale som setter fragmentene inn i en ramme som gir mening. Denne vernetilnærmingen er ikke helt ulik den narrative strategien, men framstår som mer tilfeldig og i mindre grad bevisst på hvordan elementene som bevares framstår.

4.3 Oppsummering av planer og vernestrategi

Pilotprosjektet og Larvik kommune vektlegger autentisitet og bygningsbevaring i utviklingen av Hammerdalen. For verdiskapingsprogrammets krav til kulturelt, sosialt, miljømessig og/eller økonomisk utkomme av prosjektet gir dette føringer som kan tilsi en vekting av verdiskapingskriteriene. Autentisitetskravet kan imidlertid legges til grunn for ulike typer av vern basert på om det er et områdepreg, bygninger, byggematerialer/materialbruk eller virksomhet som skal være grunnlag for vurderingen.

I Hammerdalen, som er kjerneområdet for Larviks industrihistorie og samtidig fokusområde for framtidig byutvikling, oppfattes et slik autentisitetssønske som at områdets industripreg ønskes ivaretatt i møtet med nye byutviklingsbehov for Larvik by. I en så vidt verneorientert tilnærming ligger en mulighet i pilotprosjektet til å være en pilot også på industrihistoriens premisser, som viser at industrikulturens fysiske arv kan omsettes til å bli en ressurs i større grad enn det som gjerne er tilfelle i en del transformasjonsområder der industribebyggelse er forsøkt tilpasset andre byutviklingsbehov. Ofte synes ideen om funksjonelle lokaler, gode byrom og vakre uteområder å være grunnlaget for å vurdere hvilke industrielementer som kan passe inn i dette, mens intensjonen i Hammerdalen i større grad åpner for å se hvordan

lokaler, byrom og uteområder kan utvikles med industriarven som utgangspunkt.

For å kombinere verneønsket i pilotprosjektet og kommunedelplanen med verdiskapingsønsket, må området og bygningene fylles med ny bruk og aktivitet som gir kulturelt, sosialt eller økonomisk utbytte av å bevare bygningene. Graden av bevaring har derfor et tilleggsaspekt utover autenticitetskravet når det gjelder møte

mellom eksisterende fysiske struktur og ny bruk. En del av de fysiske strukturene som er bygget for å romme den industrielle virksomheten i området, vil nødvendigvis være ubrukelige eller i noen grad oppfattes som begrensende for funksjonelle og estetiske ønsker for områdets utviklere og potensielle brukere. Dette kan likevel være vesentlige, historiefortellende elementer i formidlingen av et så helhetlig og autentisk industrimiljø som mulig.

5 NIKUs anbefaling og innspill til videre utvikling

Vern av industrielle strukturer med hovedfokus på å formidle området industrihistorie oppfattes som pilotprosjektets kulturminnefaglige tyngdepunkt. Dette oppfattes som et ønske om strengere krav til transformasjon enn det som ofte synes å være tilfelle i en del byutviklingsprosjekter der elementer av den utflyttede industriens fysiske etterlatenskaper blir inkorporert som estetiske elementer ut fra hva som lar seg utnytte innenfor kravene til effektive kontorlokaler eller i markedsføringsøyemed.

Det primære aspektet ved et industrianlegg er selve produksjonsprosessen, og utfordringen er, som etnolog Gustav Rossnes hos Riksantikvaren sier, knyttet til å bevare de elementene som er lesbare og fortellende i relasjon til både bygningshistorie, bedriftens virksomhet, produksjonsutstyr og arbeidsforhold (Rossnes 2007). Å ivareta autentisitet knyttet til industrihistorien er bare delvis mulig, men en kombinasjon av dokumentasjon, formidling og bevaring av fysiske strukturer vil være nødvendig for å fange opp noe av bredden i denne kulturarven. Virksomheten som ligger til grunn for dagens materielle struktur i Hammerdalen er opphørt. Dermed er den autentiske aktiviteten, lyden av hammer og matklokke, luktene og driftsrutinen borte. Industrivirksomhetens dynamiske karakter knyttet til teknologisk utvikling og stadige strukturelle/fysiske endringer både legitimerer og fordrer i tillegg en fleksibel tilnærming til forholdet mellom vern og styrt endring.

Verdiene i Hammerdalen knyttet til bygninger, anlegg, industrielle strukturer og romlig organisering av området i landskapet er bevart fra ulike faser av områdets historie. Autentisiteten i disse strukturene kan i dag utnyttes som ramme for å fortelle områdets historie. Ifølge Ulf Holmenes analyse av kulturminnevernets hvorfor, hva og hvordan i Fortidsminneforeningens årbok i 2002 kan disse verdiene imidlertid bare være autentiske, dvs. ekte og det de utgir seg for, dersom de materielle forutsetningene, objektene eller miljøene, er autentiske (Holmene 2002). De danske etnologene Carlberg & Christensen (nå Hausenberg) påpeker også behovet for sammenheng mellom struktur og element i KVIKH-metoden utviklet for å belyse kulturminneverdiene i Københavns havn: Skal de enkelte kulturhistoriske elementer fortelle om havnens historie, må også havnens grunnstruktur bevares. Havnemiljøet gir ingen mening dersom det løsrives fra havnen (Arealutviklingsrådet ved KH 2003).

Autentisitet knyttet til form og materialer alene vil imidlertid ikke være tilstrekkelig til å formidle Hammerdalens industrihistorie. For å ivareta et industrimiljø ut over dette vil stemninger, arbeidsforhold samt sosiale og økonomiske strukturer som forklarer de fysiske avtrykkene være meningsfylt å formidle. Dette kan for eksempel være folks oppfatning av området, direktørens og arbeiderens fotavtrykk og tidsgeografi, sosiale hendelser som streiker og arbeidsulykker, Hammerdalens relasjon til andre bydeler i Larvik med mer.

Det fysiske avtrykket av industrien i Hammerdalen består av store bygningsvolumer som Mølla og Sliperiet, en del lavere bygninger og mindre volumer, utearealer og transportårer mellom bygningene og fra/til området, samt anlegg og tekniske installasjoner. For å ivareta et industrielt preg i området er det viktig at alle nivåer av fysiske elementer synliggjøres, og at de elementene som bidrar til å belyse virksomhetshistorien prioriteres. Utover det som bevares på stedet vil dokumentasjon av fysiske anlegg samt dokumentasjon som ivaretar og redegjør for både produksjonstekniske og sosialhistoriske aspekter ved området kunne utfylle historien. En dokumentasjonsmetodikk utover det som fanger opp den fysiske materialiseringen av industrivirksomheten kan være intervjuer med personer med erfaring fra virksomheten, livsfasekartlegging av hvem som har jobbet i Hammerdalen (hvor de kom fra, hvor lenge jobbet de der, levealder, sykdomshistorie etc.).

NIKUs anbefaling er ment å være en identifisering av hvordan fysiske elementer og virksomhetshistorie kan formidles i sammenheng for å ivareta Hammerdalens industrielle preg så godt det lar seg gjøre i tråd med verdiskapingsprosjektets intensjon. Elementene som prioriteres skal samtidig bidra til at Hammerdalen åpnes opp og inkorporeres fysisk og funksjonelt i sentrum i tråd med kommunedelplanen samt at området åpner for aktiviteter som bidrar til å nå målene i verdiskapingsprogrammet. Følgende deltemaer vektlegges derfor i anbefalingen:

- Fysiske elementer som er viktige for helhetsforståelsen av området
- Tilgjengelighet og tilknytning til omkringliggende bystruktur
- Dokumentasjon
- Fortellende elementer

Med utgangspunkt i de omtalte strategiene i kap. 4.2 oppfattes vernetilnærmingen til området å være en kom-

binasjon av musealt og narrativt vern der det industrielle preget ønskes ivaretatt så autentisk som mulig samtidig som man gjerne ser at området tilføres elementer som bidrar til å styrke formidlingen av Hammerdalens industrihistorie. NIKUs anbefalinger er basert på en slik forståelse av pilotprosjektets målsetting.

Verdiskapingsprosjektet i Hammerdalen ønsker tilsynelatende å ta utgangspunkt i vern for deretter å se hvilke tilpasninger og tilføyelser som er nødvendig for at dette skal bli et funksjonelt byområde ut fra dagens krav til effektive lokaler og gode byrom. Dette oppfattes dermed som et mer ydmykt forhold til historien enn om det er dagens arkitektoniske og byplanmessige idealer som gir føringene for hvilke historiske strukturer som estetisk eller funksjonelt passer inn.

5.1 Fysiske elementer som er viktige for helhetsforståelsen av området

5.1.1 Landskapsrommet

Elvedalen mellom Farrisvannet og fjorden er et karakteristisk landskapstrekk i Larviks geografi og bybilde. Raet, som naturlig demmer opp Farrisvannet og er et dominerende landskapselement i hele denne delen av Vestfold, utgjør en vesentlig del av det naturgitte lokali-

seringsgrunnlaget for industrivirksomheten i Hammerdalen.

I tillegg til elveløpet som har gravd ut og fyller landskapsrommet, utgjør grøntdraget langs Hammerdalen et viktig naturelement med potensial som friluftsområde. Jernbanelinje og hovedvei (Møllegata) inn til Larvik sentrum er sentrale og strukturerende elementer i landskapsrommet, men utgjør samtidig barrierer for bruk og utnyttelse av området. Siktlinjer inn i området og visuell kontakt med fjorden fra øverst i dalen/Trudvang er vesentlig for forståelsen av landskapsrommet (fig. 64).

Elvedalen har delvis bratte sider som er dekket av skog opp mot de omkringliggende byområdene på Langestrand/Fritzøeparken i sør og boligbebyggelsen i Bøkeli og Trudvang mot nord. Skog/trær rammer inn den øvre delen av Hammerdalen og utgjør delvis fondmotiv mot himmelen i dag, men historisk har det i industriperioden vært mindre vegetasjon i området enn i dag. Rydding av vegetasjon kan bidra til å framheve og synliggjøre landskapsrommet.

5.1.2 Elva

Farriselva er det sentrale landskapselementet og også den sentrale lokaliseringfaktoren for industrivirksomheten i Hammerdalen. Det har vært møller og sagbruk langs elva

Figur 64. Utsikt utover Hammerdalen fra Trudvang. Foto NIKU 2007.

tilbake til 1400-tallet, men starten på Fritzøe-historien kobles gjerne til sagverket anlagt av Iver Jenssøn Jernskjegg i 1539. Elva, sammen med bevarte rester av dammer og tømmerrenner, utgjør et vesentlig historiefortellende element for virksomheten i Hammerdalen.

Flere flommer og ras langs elva har ventelig skylt en del av historien på fjorden, men har samtidig bidratt til å forme det landskapet som utgjør en vesentlig del av Hammerdalens kulturmiljø i dag. Elva bør gjøres tilgjengelig med vekt på å synliggjøre og vise dens bruk og utnyttelse gjennom å framheve tekniske installasjoner og bygde strukturer som fortsatt finnes langs elva. Eventuell tilførsel av nye elementer bør bidra til å fortelle og formidle utnyttelsen av elva og synliggjøre historiske spor.

Restene av Mellomdammen er det mest sentrale historiefortellende elementet i Farriselva i dag og er kulturhistorisk viktig for å vise utviklingen av hvordan industrien i Hammerdalen har utnyttet elva. Tilgjengeligheten til dammen gjør lesbarheten i dag noe begrenset, men i stedet for de nyanlagte vannterrassene på nedsiden av damkonstruksjonen burde restene av Mellomdammen kunne utnyttes som utgangspunkt for en form for rekonstruksjon både for å oppnå den ønskede estetiske effekten med vannspeil og for å synliggjøre Mellomdammen som historisk element.

Lilleelva, som gikk fra omtrent der Kraftstasjonen ligger i dag og med utløp vest for Tollboden, var et viktig landskapselement fra tidlig mølle- og sagbruksaktivitet fram til siste rest ble gravd ned på 1960-tallet (jf. figur kap. 3.4.9). Lilleelva var ingen naturlig elv, men avrenning fra vannrenner som drev sagbruk og møller i Hammerdalen. Lilleelvas utløp er foreslått markert som del av utviklin-

gen langs fjorden, men flere deler av Lilleelva kan tenkes markert som historiefortellende landskapselement oppstått som følge av industrivirksomheten i dalen.

5.1.3 Bygningsmiljøer

Kjerneområdet i det industriområdet vi nå kaller Hammerdalen kan hovedsaklig deles i tre bygningsmiljøer. Mølla/Sliperiet/Kraftstasjonen på nord-østsiden av Farriselva, Jernverksområdet på sydsiden og Forvaltergården/Nedre Verksgård. Disse bygningsmiljøene utgjør de sentrale materielle elementene i Hammerdalen og Fritzøe Verks industrihistorie, men er i ulik grad bevart og lesbare som industrielle strukturer i dag.

Mølla og Sliperiet med gaten mellom, henvendelsen til elva og bruforbindelsen over til jernverkssiden utgjør en monumental, lesbar og delvis intakt industristruktur som både definerer områdets utareal og viser bygningssendinger som formidler ulike faser i produksjonshistorien. Dette preget bør søkes opprettholdt i transformasjonen av området ved at elementer fra flest mulig av de ulike byggefasene ivaretas. Det som gjenstår av tekniske installasjoner bør bevares og monumentaliteten framheves ved at området mellom Mølla og Sliperiet holdes åpent, og at ny bebyggelse på Saggården/Sanden ikke blir konkurrerende i volum. For å framheve bygningenes monumentale karakter er det vesentlig at plassen i så stor grad som mulig beholdes som en sammenhengende flate og at aktiviteter på plassen finner sted på samme plan. Selv om området trafikkeres, bør byrommet framstå som plass og ikke vei og gjerne utvikles som en "piazza" med Mølla og Sliperiet som byvegger. Eventuelle installasjoner/materielle strukturer bør være mobile slik at plassen kan tømmes ved behov. Dette gjelder også beplantning som ikke bør forstyrre den visuelle opplevelsen av et

Figur 65. Eksempel på piazza med hellende, men sammenhengende bygulv (Piazza del Campo, Siena, foto fra www.breakingthetape.com/runningwithjack/ 2006).

byrom definert av byvegg og bygulv. Den visuelle kontakten med fjorden samt siktlinjer inn i området anses som svært viktig å ivareta og anbefales vektlagt.

På jernverksområdet er lesbarheten noe redusert gjennom at lagerbygningen er revet og at ombygging/modernisering av bygningene har gjort bruks- og produksjonshistorien mindre tydelig. Området har imidlertid stor tidsdybde gjennom mange bevarte enkeltelementer fra 1600-tallet og fram til nyere tid som gir området et narrativt potensial og et robust utgangspunkt for videre utvikling. NIKU anbefaler at videre utvikling vektlegger bruk av disse elementene som historiefortellere og at ytterligere rydding ikke vasker ut den gjenværende industrihistorien. Området er sårbart for mange nyere tilføyelser og oppryddinger som reduserer lesbarheten ytterligere og ”pynter” området for mye. Veianlegg, masovnrøster og slagghauger bør kunne utnyttes og tydeliggjøres som landskapselementer. Betongdekke på gaten er et godt grep. Parkeringsplassen kan gjerne asfalteres, og atskilles fra gaten for å framheve industrigaten. Kontakten med Øvre og Nedre verksgård samt miljøet på andre siden av elva er sentralt, og jernverksområdets tilknytning til Mellomdammen bør søkes styrket/utnyttet.

Forvaltergården og Nedre Verksgård er et sammensatt bygningsmiljø fra ulike perioder av verkets historie fra slutten av 1600-tallet og fram til midten av 1900-tallet. Bygningene framstår i dag som organisert rundt en indre gård, men på kart fra 1688 ligger bebyggelsen langs hovedveien gjennom Hammerdalen som går videre sør-øst til Stavern. Denne forbindelsen ble brutt og ”tundannelsen” oppsto på 1800-tallet ved utbygging av lager og senere garasjebygg og bilverksted langs Nedre Fritzøegate. Bygningsmessig og strukturmessig framstår dette området som robust både ut fra den sammensatte karakteren, bygningenes egenverdi og de endringene som er gjort i infrastruktur. Den sluttede karakteren fra midten av 1800-tallet er områdets mest karakteristiske trekk i dag og bør opprettholdes.

Utover disse sentrale bygningsmiljøene har bygninger som Klokkeboden vesentlige kvaliteter knyttet til aldersverdi/tidsdybde. Fliissiloen og Treschow-Fritzøes hovedkontor har arkitektoniske kvaliteter som bør søkes ivaretatt. En forutsetning for at disse skal bidra til formidling av industrihistorien er imidlertid at kjerneområdet ivaretas og evner å synliggjøre Hammerdalens produksjonshistorie. Kirketomta har potensielt stor verdi med mulige 1600- og 1700-talls rester i grunnen.

Utenfor kjerneområdet av Hammerdalen, men som en vesentlig del av verkets historie ligger Skogkontoret/gamle Fritzøehus som tidligere var oberinspektør- og verkseierbolig på Langestrandsiden av Nedre Fritzøegate. En del eldre bygningsdeler er bevart fra 1600- og 1700-tallet, og som industrihistorie er dette anlegget først og fremst med på å utdype bildet av industrisamfunnet bygget opp rundt jernverket.

5.1.4 Tekniske installasjoner

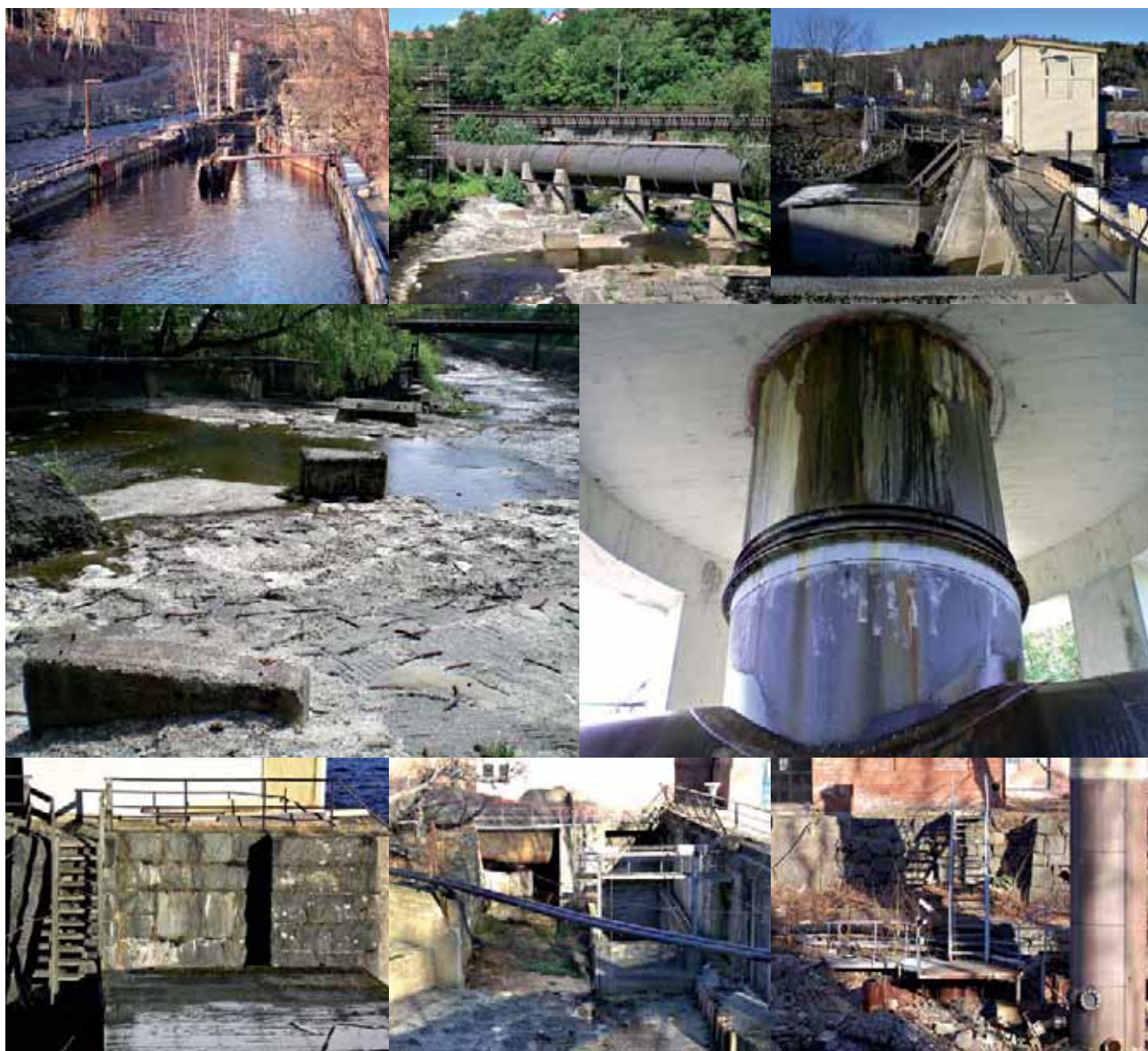
Fra Farrisvannet til fjorden finnes både aktive damanlegg og vanninntak samt rester av demninger og vannrenner. Til sammen utgjør disse elementene både historiefortellende og dynamiske strukturer som bidrar til å gjøre elveløpet til et industrielement med historisk dybde og et velegnet formidlingsverktøy. Kort avstand mellom kraftkilde og kraftstasjon samt kombinasjonen av aktive og historiske anlegg bidrar til å gi området en form for industriell identitet samt at det forener samtid og fortid og bidrar til at industrihistorien ikke kun framstår som museal.

Disse tekniske installasjonene er av varierende alder og egenverdi som enkeltelementer, men bør hovedsakelig bevares på sin opprinnelige plass som historiefortellende elementer som viser utnyttelse og regulering av elven og samlet bidrar til å gi elva og Hammerdalen et industrielt preg. Som kulturminner utgjør dette imidlertid robuste strukturer, og nye installasjoner kan gjerne tilføres som bidrar til å tydeliggjøre og synliggjøre disse elementene. Eksempelvis bør tømmerlensens form og struktur kunne utnyttes som formgivende for en eventuell havn, og tekniske detaljer bør i så stor grad som mulig ivaretas og synliggjøres.

Enkeltelementer/Deler av anlegg

Som følge av stadige endringer og tilpasninger i en industrivirksomhets produksjonslinje oppstår gjerne behov for tilbygg, påbygg og tilførsel av tekniske elementer utover anleggets hovedstruktur og form. Dette kan være lagerbygg, skur, transportsystemer ol. som ivaretar akutte behov for oppbevaring/mellomlagring, nye funksjonsbehov i produksjonsprosessen med mer. Mindre enheter, bygningsdetaljer og rester av anlegg kan både belyse funksjoner og prosesser knyttet til industrivirksomheten samt være elementer som viser at området stadig har vært under utvikling og endring. Disse tilleggsstrukturene gir gjerne industrianlegg et dynamisk preg, og er dermed i formidlingssammenheng vesentlige historiefortellere.

Enkelte slike elementer kan lett spores til hvilken funksjon de har hatt, mens andre kan framstå som løsrevet fra omgivelsene på grunn av senere endringer eller delvis

Figur 66a-h. Tekniske installasjoner som på ulike måter viser utnyttelse og regulering av elva. Foto NIKU 2006-08.

Figur 67a-b. Silo tilknyttet Snekkerverkstedet og brannskur på nordenden av Mølla. Foto NIKU 2008.

demontering. Slike elementer kan samtidig være vanskelig å finne ny bruk for utover å ha en historiefortellende og eventuell estetisk funksjon. For å ivareta et industri-

områdes dynamiske karakter er det like fullt vesentlig at slike elementer ivaretas (også elementer med diskutabel estetisk verdi) som kan bidra til at området framstår som

nyansert og robust og mindre statisk og ”ferdig”. Det å ivareta mindre pene elementer bidrar til at området framstår som mindre planlagt ut fra dagens estetiske prinsipper og kan tilføre området en følelse av tilfeldighet som i større grad formidler at området kontinuerlig er tilført nye elementer knyttet til endrede produksjonslinjer og arbeidsrutiner.

5.1.5 Uteområdet

Uteområdene skal ivareta behov knyttet til å skape en attraktiv bydel med gode byrom samtidig som industrihistorien ikke skal ”vaskes ut” av området med estetiske grep som bryter for sterkt med historien som skal formidles. I virksomhetsperioden har vegetasjonen i området vært minimal, og uteområdet har i større grad vært preget av transportarealer mellom bygningene og rester av virksomheten.

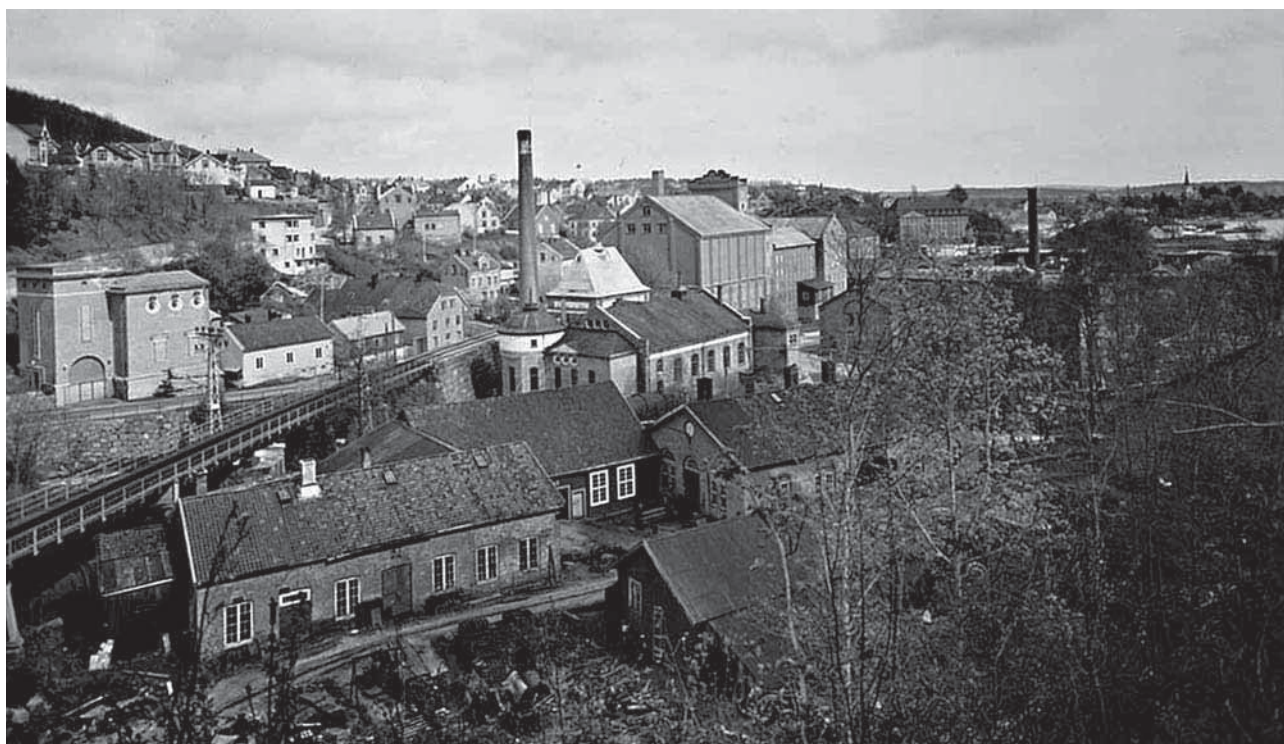
Området nordvestover fra Plateverkstedet/Mekanisk verksted er i stor grad brukt som deponering av avfall fra masovnene. Disse slagghaugene utgjorde fram til jernverket ble nedlagt i 1869 et aktivt og vesentlig industrihistorisk landskapselement. I dag er slagghaugene, samt resten av skråningen mot Langestrand, gjengrodd med høye trær som delvis gjør slagghaugene mindre framtreddende og synlige, men som også gir området et grønnere preg enn det som jevnt over har vært tilfelle historisk. I tillegg fører røtter og gjengroing til at murrester fra masovnene sprenges ut og på sikt ødelegges.

Figur 68. Fundament i forlengelsen av Snekkerverkstedet. Foto NIKU 2006.

Figur 69. Gjengrodde stier på vei til masovnen. Foto NIKU 2006.

Figur 70. Jernverksområdet sett fra slagghaughøyden (foto J. E. Ludwigsen/Treschow-Fritzøe).

I denne delen av Hammerdalen bør vegetasjonen begrenses og opparbeidelsen av uteområdet i større grad vektlegges å synliggjøre slagghaugene som landskapselement og historieforteller.

Imidlertid bidrar vegetasjonen i dette området ventelig til at jordmassene holdes stabile og ikke raser ut. Fjerning må dermed gjøres i samsvar med sikkerhetsmessige vurderinger.

Generelt bør vegetasjon begrenses som pynt i kjerneområdet for den industrielle produksjonen der dette forstyrrer opplevelsen av bygningsmiljøer og tekniske installasjoner.

5.2 Tilgjengelighet og tilknytning til omkringliggende bystruktur

Hammerdalen har delvis vært et skjermet område, spesielt mot Larvik sentrum. Områdets industrivirksomhet er en hovedårsak til dette. Ønsket om å inkorporere Hammerdalen i Larvik sentrum er ikke nødvendigvis forenlig med å ivareta området på industrihistoriens premisser, men det kan være nyttig å identifisere hvilke interne strukturer i Hammerdalen som kan utnyttes med en slik inkorporering som mål.

Tilgjengelighet er vesentlig og nødvendig for å aktivere området. Hovedatkomst med bil til området vil være langs hovedgata (som er i ferd med å få navn) gjennom Saggården og delvis via Nedre Verksgård. Mot Langestrand vil området i stor grad være tilgjengelig til fots. Dette vil være i tråd med den historiske knytningen mellom Verksområdet og boligområdet for verkets arbeidere. Enkelte ganglinjer kan her tydeliggjøres som strukturelle hovedgrep.

Figur 71. Vei til masovn eller gangvei til Langestrand.
Foto NIKU 2006.

Fra Farrisvannet og demningen er Hammerdalen i dag svært lite tilgjengelig. Avkjøringen fra ny E18 vil være en hovedport inn til Larvik, og per i dag er det ingen kontakt mellom Hammerdalen og denne inngangsportalen. Sammenhengen mellom Hammerdalen og Farrisvannet utgjør den industrielt viktigste lokaliseringsfaktoren for virksomheten. Med den korte avstanden fra kraftkilde til produksjonsområde gir dette en unik mulighet til å formidle industrihistorien innefor et konsentrert område langs en opparbeidet gangveiforbindelse fra fjorden til Farrisvannet. Farrisvannet ligger fem minutters gange fra Hammerdalen, og utnyttelse av områdene rundt vannet bør søkes kombinert med at tilgjengeligheten til Hammerdalen og til Larvik sentrum generelt forbedres. Jernbanesporet og vannrøret inn til Kraftstasjonen utgjør her barrierer, men også strukturelle elementer som kan bidra til å forsterke områdets industripreg. Murer og steinsetting langs elva, bl.a. ved Mellomdammen, bør i så stor grad som mulig synliggjøres som historiefortellende elementer og samtidig tenkes som utgangspunkt for mulige kryssingspunkter av elva.

Figur 72. Inngangsporten til Hammerdalen og Larvik sentrum.
Foto NIKU 2006.

Fra det som i dag er Trudvang Gjestegaard, som troner på toppen av Hammerdalen i Gårdsveien 43, har det tidligere vært anlagt en park med gangvei ned mot Farriselva. Rester av denne veien finnes fortsatt med sittestoler og drikkefontene, og møter i dag Møllegata ned mot Larvik sentrum omtrent der Mellomdammen lå i Farriselva og Nedre Bøkeligate går opp mot Bøkeskogen. Parkanlegget ble antagelig anlagt i 1880-årene. En reetablering av parkanlegget og gangveien, kombinert med en kryssing av Farriselva ved Mellomdammen, ville bidra til å gi Hammerdalen tilknytning til Farrisvannet og Bøkeskogen. Forbindelsen ville også knytte kontakt mellom Hammerdalen og Trudvang og aktivere både Trudvang og

Figur 73a-c. Tekniske anlegg som mulig utgangspunkt for bedre tilgjengelighet til fra Hammerdalen. Foto NIKU 2006-08.

Hammerdalen som mulig stoppested langs E18 samt etablere en kryssing av Farriselva på et sted der rester av industrihistorien lett kan synliggjøres.

Jernbanen og Møllegata utgjør i dag barrierer mellom Hammerdalen og Larvik sentrum. Kongegata og Johan Sverdrups gate danner siktlinjer mellom Hammerdalen og sentrum, og den planlagte gatestrukturen på Saggården og Sanden følger denne kvadraturstrukturen fra sentrumsgatene. Det har tidligere vært passasjer under jernbanen i forlengelsen av begge disse gatene samt mellom Kraftstasjonen og Mølla. To av disse er i dag gjenmurte, mens en som ligger rett sydøst for Mølla har en port som kan åpnes.

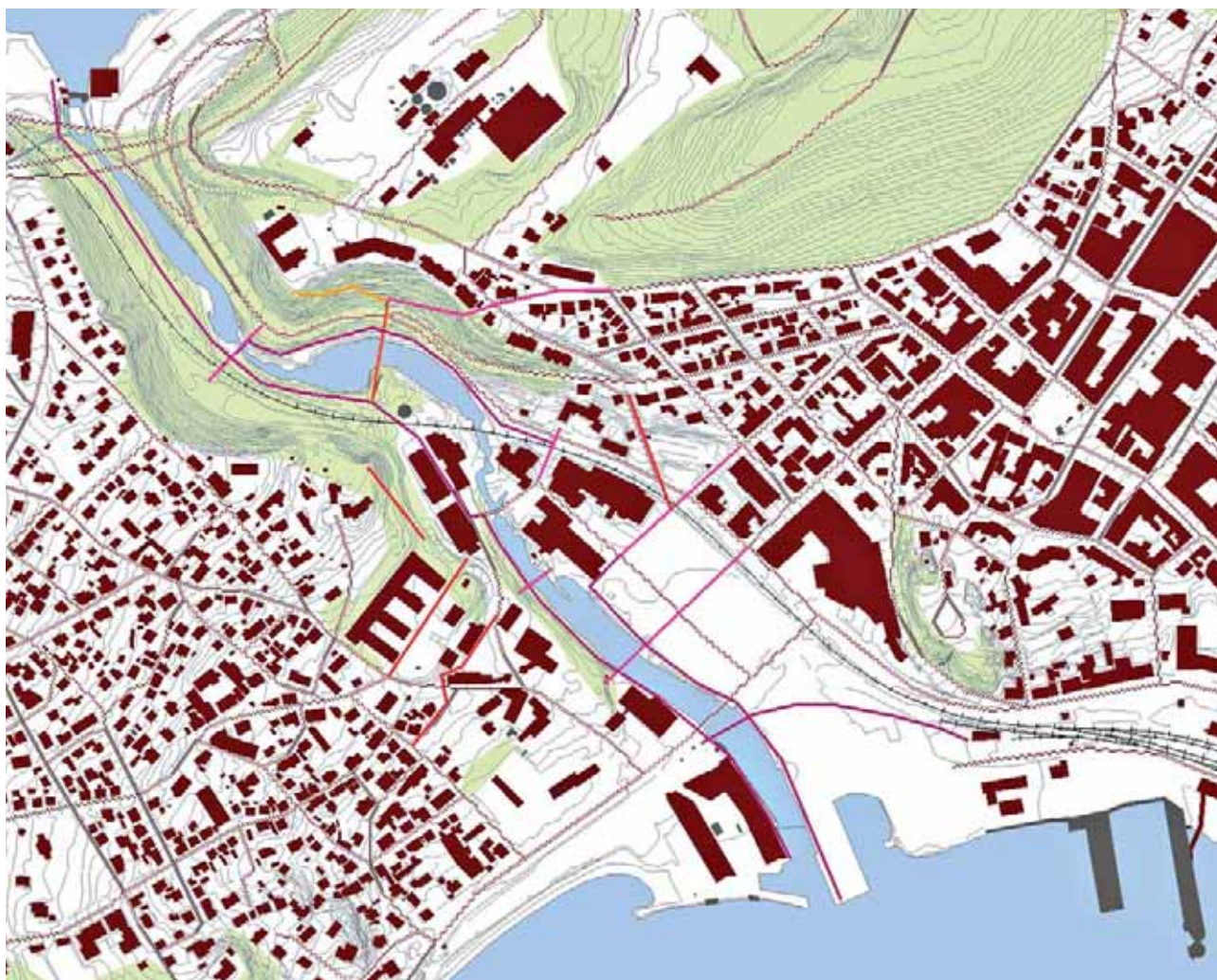
I utarbeidelsen av reguleringsplan for Hammerdalen vil sammenhenger og kontakt med omkringliggende bydeler og friområder være et vesentlig aspekt å løse for at Hammerdalen gjøres tilgjengelig og blir en del av bystrukturen. Bedre tilgjengelighet til området er i større grad et byplangrep basert på ønsket om ny bruk av Hammerdalen enn at de historiske strukturene tilsier st slik grep. Etablering av forbindelseslinjer og passasjer kan imidlertid utnytte både det som finnes av tidligere bevegelsesmønstre og av tekniske anlegg som har bidratt til å definere Hammerdalens infrastruktur og slik kombinere ønsket om bedre tilgjengelighet med å aktivere egnede historiefortellende industrielementer. Ut fra et kulturminnefaglig perspektiv ville for eksempel traseer eller struk-

Figur 74. Rørgate over Mellomammen. Foto NIKU 2006.

Figur 75. Gangvei fra Trudvang. Foto NIKU 2006.

Figur 76. Mulige forbindelseslinjer (ill: NIKU).

turer tilknyttet tidligere vannrenner, rørgater og demninger, som tidligere transportårer for vann og tømmer, være interessant som framtidig transportårer for mennesker.

5.3 Dokumentasjon

Industrialismens materielle kulturhistorie fordrer gjerne en annerledes vurdering av mulighetene for vern enn de tradisjonelle antikvariske vernekriteriene som legges til grunn. Industribygninger og tekniske installasjoner er nært knyttet til virksomhet og produksjonslinjer. Dette tilsier både at den materielle strukturen gjerne er i stadig endring mens produksjon pågår og at store deler av anleggene er spesialtilpassede strukturer som er vanskelige å utnytte eller transformere til annen bruk når produksjonen opphører. Den omfattende deindustrialiseringen av vårt samfunn har dermed medført en kategori kulturminner som er problematiske å ivareta blant annet i forhold til krav om autentisitet.

Utvikling av dokumentasjonsmetodikk er dermed et sentralt virkemiddel for å utfylle det tradisjonelle bygnings-

vernet når det gjelder formidling av industriarven. Utfordringen er å vurdere hvilke kulturhistoriske verdier som kan bevares for å vise bygningshistorie, virksomhet, produksjonsutstyr og arbeidsforhold, og forutsetningene for en slik vurdering er som påpekt av Sir Neil Cossons, kunnskap om og forståelse av et anlegg (Rossnes 2007).

Rehabilitering og gjenbruk av tekniske og industrielle kulturminner fordrer gjerne omfattende inngrep. En god dokumentasjon i forkant av tiltakene utgjør dermed vesentlig sekundær kildeverdi og et verdifullt grunnlagsmateriale for historieformidling og eventuelle føringer for hvordan nye elementer kan bidra til å formidle tidligere virksomhet. Denne formen for "vern" er også forankret politisk gjennom Stortingsmelding 16 2004-2005 Leve med kulturminner som påpeker at "... kulturminner som ikke kan bevares skal dokumenteres" (Miljøverndepartementet 2005).

Dokumentasjon defineres som en arkivmessig form for bevaring (Rossnes 2007). Det sentrale i dokumentasjonen av industrianlegg er å kunne redegjøre for produk-

sjonstekniske og sosialhistoriske aspekter i tillegg til det tradisjonelle oppmålingsarbeidet knyttet til bygningsdokumentasjon. Dokumentasjonen bør, i følge Rossnes, derfor omfatte:

- Inntakssiden – hvordan anlegget er lokalisert i forhold til råvarer og transportsystemer
- Råmaterialets behandling innen anlegget – typer maskinutstyr og bearbeidningsteknikker, og hvorvidt standard løsninger har blitt anvendt eller blitt modifisert/utviklet for lokale forhold
- Uttakssiden – hvordan produktet blir lagret, lastet og transportert til markedet

De mest aktuelle teknikkene knyttet til dokumentasjon er:

- Fotografering
- Oppmåling av bygg
- Registrering i skjemaform av materialbruk og byggeteknikk samt innredning og produksjonsutstyr som komplement til plantegninger og fotografier
- Beskrivelse/visualisering av produksjonsprosessen - Prosesstegninger
- Analyse/forklaring/flyttdiagrammer
- Intervjuer som sosialhistorisk informasjon

Fritzøe Verks historie er forholdsvis godt dokumentert gjennom fotografier, tegninger, bøker og bedriftshistorie, men noe periodevis og spredt. Siden driften av verket er opphørt vil Hammerdalen som levende industrimiljø ikke kunne dokumenteres ytterligere, men flere av verkets tidligere ansatte er mulige kilder til ytterligere informasjon og beskrivelser av livet på verket samt ytterligere utdyping av sosialhistoriske forhold. Hvor godt dette er ivarettatt fram til i dag, har ikke vært vurdert som en del av arbeidet med denne kulturmiljøvurderingen.

Et omfattende billed- og arkivmateriale finnes i dag både hos Treschow-Fritzøe eiendom og på Larvik museum. Formidling og synliggjøring av dette gjennom at materialet systematiseres, skannes og tilgjengeliggjøres, enten gjennom Larvik museum eller som en del av det foreslåtte verdiskapingssentret i Hammerdalen, vil bidra til at industrihistorien kan nå studenter, forskere og besøkende enda bedre enn i dag, og bidra til at Hammerdalen ytterligere tydeliggjøres som stedet der dette materialet finnes.

5.4 Fortellende elementer

Bruk av fortellende elementer kan gjøres i form av å fokusere på hendelser eller fysiske strukturer som innehar særlige egenskaper som ønskes formidlet (jf. den

narrative vernestrategien). Dette dreier seg om å la utvalgte elementer fortelle en historie som går ut over seg selv, og slik utnytte potensialet i disse elementene utover det strengt autentiske knyttet til materiale, form eller funksjon. Eksemplene som her er nevnt er mest ment som illustrasjoner på hvordan slike narrative elementer kan bidra til å utfylle og forsterke formidlingen av et områdes historie.

5.4.1 Hendelser

Klokkeboden og klokken finnes fortsatt og kan synliggjøres/høriliggjøres som lydminne ved å gjeninnføre rutinen med å ringe i matklokken til lunsj for de som har sine arbeidsplasser i Hammerdalen. Klokken kan også brukes til å innkalle til vårdugnad for beboere i de nye boligene på Øvre Verksgård eller til å markere merkedager i Hammerdalens 600 år gamle industrihistorie.

Figur 77. Klokkeboden. Foto NIKU 2008.

Under Stavensbrua er en betongnisje i brukonstruksjonen som ble inntatt av ”The Captain”. Her hadde the Captain etablert seg med salgskontor som kunne låses og skal blant annet ha forsynt Hammerdalen med en og annen hummer.

Kanskje dukker det opp en ny kaptein under brua? Er han der en gang i mellom? Eller flytter han/utvider aktiviteten til andre bruer?

Hammerdalen og Herregården ligger på hver sin side av Larvik Havn som nå står foran en storstilt utvikling. Forbindelsen mellom verket og grevskapet kan utnyttes i utvikling av havnen med Ulrik Fredrik Gyldenløve som ledsager.

“Den onde greve” (Grev Christian Conrad Danneskiold-Laurvig) som egentlig var en snill mann ble gjort personlig ansvarlig for ”systemet” og fikk derav sitt tilnavn. Han bodde i Larvik fra 1764 til 1766 og fra 1771 til han

Figur 78a-b. "Kapteinens kontor" ved Stavernsbrua. Foto NIKU 2008.

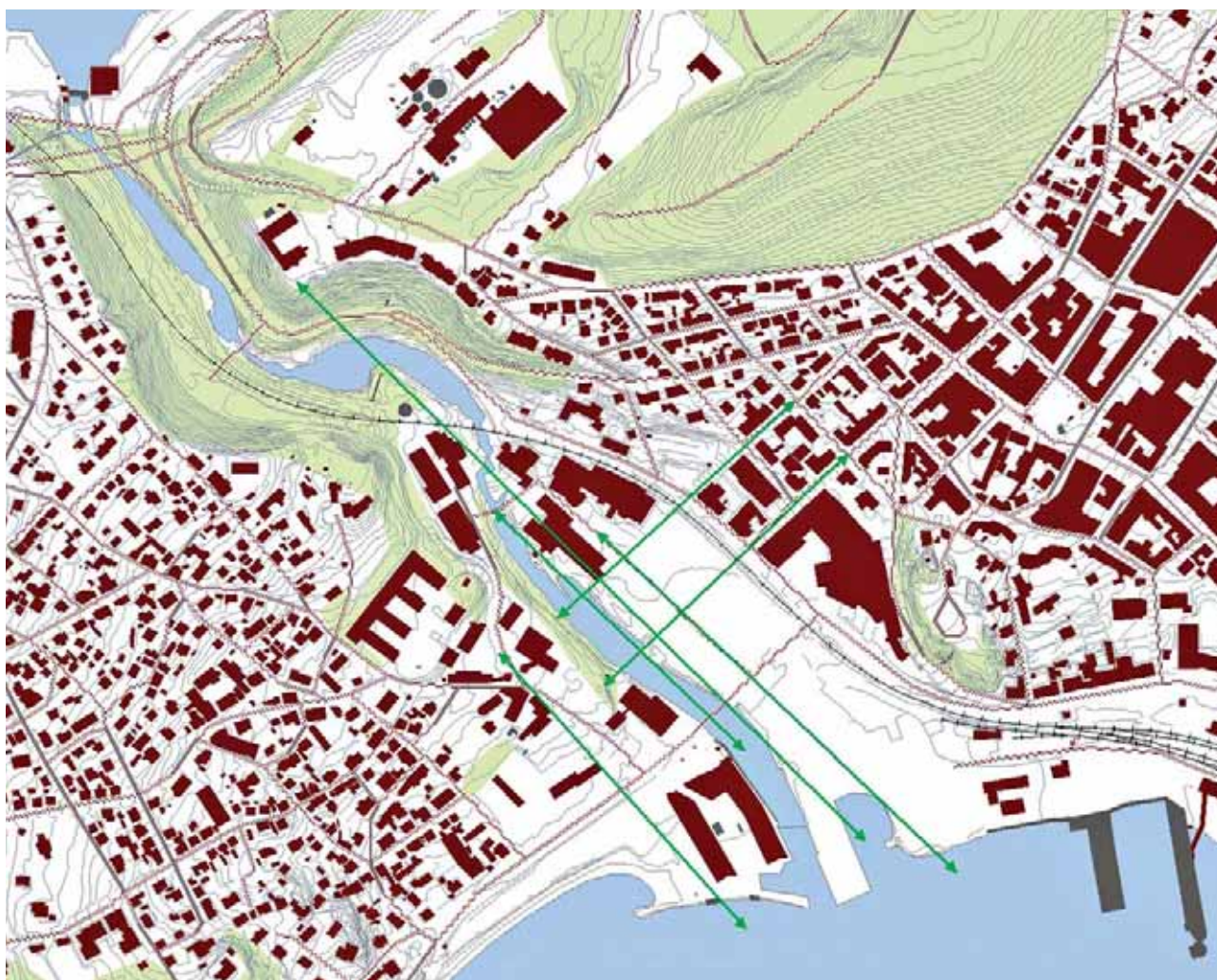
døde i 1783. Er dette området vekter eller vaktmester også i framtida?

5.4.2 Aktivitet/Funksjoner

Funksjonene som fyller bygninger og rom i Hamnerdalen kan bidra til å formidle industrihistorien enten

gjennom bruk av fysiske strukturer, vedlikeholde tradisjoner og rutiner knyttet til industrivirksomheten eller ved å tilføre området et dynamisk preg knyttet til at noe produseres i området.

Kan det som er produsert i Hamnerdalen på noen måte omsettes til å være "varer" for dagens marked, som for

Figur 79. Siktlinjer inn og ut av området (ill: NIKU).

Figur 80a-b. Emscher park Foto: Flickr.com 2008.

eksempel støpejernovner, jernporter, kanoner, verktøy og kjøkkenredskaper? Hva produserer Hammerdalen i dag som kan synliggjøre en industriell fortid?

5.4.3 Visualisering

Siktlinjer inn og ut av området kan bidra til å framheve og synliggjøre utvalgte elementer som viser Hammerdalen og Hammerdalen som del av Larvik. Gjennomgående gateløp kan bidra til at Hammerdalen tilsluttes bystrukturen. Fondmotiver i enden av gateløp eller strukturer som skiller seg fra nabobebyggelsen og framhever industri-volumenes monumentalitet (eks. Mølla) kan bidra til at området synliggjøres fra den omkringliggende byen.

Tilknytningen til fjorden framheves som viktig i kommunedelplanen for Larvik by, men er her i større grad begrunnet ut fra ønsket om gode byrom for Larvik enn at det er viktig for å synliggjøre Hammerdalens historie. Siktlinjer mot fjorden tilsier imidlertid også en mulighet for å se inn i området.

Belysning kan brukes som historiefortellende effekt gjennom å bevisst velge hvilke elementer som belyses for å opplyse området og områdets brukere og besøkende. Eksempelvis er det i Emscher Park i Ruhr-området gjennom belysning valgt å framheve tekniske strukturer som randen på toppen av en fabrikkpipe og volumet av en tidligere gasstank (fig. 80a-b). Belysningen bidrar på denne måten til å betone den industrielle historiefortellingen om området.

5.4.4 Nye elementer

Tilføring av nye elementer kan bidra til å aktivere eksisterende elementer og styrke samspillet mellom gammelt og nytt i området. Ut fra kulturminnefaglige vurderinger

ville for eksempel en ny bru over Farriselva kombinert med rester av Mellomdammen være et mulig bidrag til å synliggjøre en eldre struktur samtidig som en ny forbindelseslinje etableres. Gjennomføring av slike grep vil imidlertid kreve at andre forhold (som sikkerhet, hensyn til vannføring, biologiske konsekvenser) tas opp til vurdering.

Ved opprettelsen av ny infrastruktur kan gatenavn velges som fortellende elementer som viser til personer, virksomhet eller hendelser tilknyttet områdets historie. Navnsetting kan også fungere som merkevare ved å velge navn som entydig er knyttet til området.

For transport av mennesker, som på grunn av bevegelsehemming eller av andre grunner ikke ønsker å gå, er tidligere transportsystemer for tømmer mulig å tenke overført/gjenoppbygget eksempelvis som gondolbane fra Bryggen til Farrisvannet eller Trudvang.

Figur 81. Fra transport av tømmer til transport av mennesker? (foto fra Niels Torp 1999).

5.5 Oppsummering/Anbefaling

NIKUs anbefaling baseres hovedsakelig på en kombinasjon av at en museal og en narrativ tilnærming legges til grunn for hvordan Hammerdalens industriarv skal ivaretas. De ulike bevaringsstrategiene som er gjennomgått er imidlertid ikke strengt atskilte kategorier og kan være nyttige forståelsesrammer for hvordan industrihistorien best formidles.

Noen hovedgrep synes tydelige i forhold til ønsket om at industrihistorien skal være lesbar:

1. Ivareta området hovedstruktur og interne organisering

Opprettholde produksjonsbebyggelsens henvendelse til elven samt bevare åpne rom mellom bygningene som framhever industribebyggelsens monumentale preg.

Prinsipp: Det som gir Hammerdalen karakter og sær egenhet er fortiden som verks-industriområde.

Dette ønskes framhevet: Områdets fremtidige funksjoner i form av skoler, boliger, kontorer etc. har sin egen typologi, men denne er generell og ordinær og bør dempes bevisst i forhold til fortidens industriotypologi for å beholde/skape helhet. Dette har i høy grad med materialbruk å gjøre, ved siden av konservering. Nyere enhetlig designbruk ut over dette er neppe nødvendig for ytterligere å gi Hammerdalen den ønskede karakter.

Konsekvenser:

- Kontrastering med moderne materialbruk bør unngås nord for Saggården. Tegl, panel, mur, jern/stål og bølgeblekk burde gi stort nok spillerom. Utformingen må vurderes i hvert enkelt tilfelle. Dominerende bygningsmaterialer:
 - 1600-1700-1850: tømmerbygninger, reisverk- eller bindingsverksbygninger
 - 1850-1960: tegl
 - 1960-2000: korrugerte plater på stålskjelett

2. Ivareta "alle" anlegg og tekniske installasjoner tilknyttet Farriselva

Alle elementer som vitner om utnyttelse av elva er vesentlige formidlere av hvordan Farriselva gjennom hele industriperioden har vært en sentral nerve i Hammerdalen. Disse bør søkes bevart og eventuelt utnyttet i så stor grad som mulig. Dette er jevnt

over robuste elementer som tåler tilføyelser som rammer inn og synliggjør de ulike installasjonene.

3. Ivareta framtrepende tekniske installasjoner tilknyttet de ulike produksjonslokalene i så stor grad som mulig

Dette er sentrale, historiefortellende elementer som har lett for å bli skrelt bort når industrianlegg transformeres til ny bruk. Slike elementer kan være vanskelige å omsette til ny bruk, men bidrar til å gi bygninger liv utover det strengt funksjonelle.

Konsekvenser:

- Alle rester av industrien bør derfor ivaretas. Bygningene bør ikke lenger renses og "ryddes" for tekniske elementer som i en nedleggings-situasjon lett kan oppfattes som skrot. Støpte murer etc. uansett alder bør beholdes. Fjerning av slike elementer, som tidligere er gjort i for høy grad, medfører gjerne et "herregårdspreg" knyttet til den industrielle teglarkitekturen som framstår fremmedgjort fra industrivirksomheten som ønskes formidlet.

4. Godta at området ikke "pyntes" for mye

Man bør finne en balanse mellom røft industripreg og brukervennlig tilpasning som gir gode og særegne byrom som du ikke finner andre steder i Larvik. Vegetasjon bør begrenses i kjerneområdet for industriproduksjon. Nye installasjoner bør bidra til at industrihistorien tydeliggjøres og ikke utviskes.

Konsekvenser:

- Industrielt preg opprettholdes i dekkene i form
- av enkel grov behandling av belegg på plasser
- og gater. Grus, betong og asfalt, storgatestein
- der det tidligere har vært anvendt. Polert Larvikitt brukt dekorativt og som fasademateriale må unngås i området. Skilting bør ha enkel, robust design og materialbruk som minner om industrien og forholder seg til verket og verkstedene uten å framstå som "shabby chic". Beplantning bør kun gjøres der det kan dokumenteres tidligere. Dekorativ pyntebeplantning i form av hekker, solitære trær eller alleer bør unngås, det svekker industripreget. Det er mer enn nok vegetasjon omkring området!

6 Kilder/Litteratur

- Authén, Otto; Stavseth, Gunnar og Rynning, Eivind. 1985. *Treschow-Fritzøe: 1935-1985*. Larvik.
- Arealutviklingsrådet ved Københavns Havn A/S. 2003. *Kulturhistoriske værdier i Københavns Havn – et pilotprosjekt*. Utarbejdet av Carlberg & Christensen.
- Bakken, Asbjørn. 1950. *I grevens tid. Trekk fra Larvik og Fritzøe*. Særtrykk av Vestfoldminne 1949-50. Tønsberg.
- Bakken, Asbjørn. 1963. *I Grevens tid*. Særtrykk av Vestfoldminne 1963. Tønsberg.
- Birkeland, Gunnar. 2007. *Sliperiet i Hammerdalen, Larvik. Treschow-Fritzøe AS (Sagen Invest) Verne vurdering*. NIKU rapport Bygningsavdelingen 38/2007.
- Bjerke, Odd. 1996. *Byen mellom elvene*. Larvik.
- Bjørvik, Tor. 2007. *Kulturminner i Larvik-distriktet*. Larvik.
- Ellefsen, Karl Otto. 2008. *Narrativt vern*, Arkitektur N 01/2008
- Hermansen, M. & Mjølunes, S. 1993. *Der by møter sjø*. Hovedkurs i regional planlegging. Del 3. NLH.
- Holmene, Ulf. 2002. *Landets verdifulle kulturminner og –miljøer – eller nasjonale monumenter og historiske minnesmerker*. Artikkel i Fortidsminneforeningens Årbok 2002. Fortidsminneforeningen, Oslo
- Johnsen, Oscar Albert. 1963. *Larviks historie*. Larvik.
- Kristensen, Ragnar. 2006. *Langestrand og Fritzøe verk. Et jernverksamfunn ved havet*. Larvik.
- Nyhus, Per. 1999. *Larvik A-Å*. Larvik.
- Omang, Reidar. 1935. *Fritzøe i slekten Treschows eie*. 1835-1935. Oslo.
- Omland, Atle, Berg, Sveinung Krokann, Mehren, Anette og Eldal, Jens Christian. 2007. *Kulturminneverdier i by mellom bevaring og byutvikling. Et kunnskapsgrunnlag*. - NIKU Rapport (19). 56 s. Oslo.
- Riksantikvaren. 2006. *Bærekraftige historiske byer – med kulturarven som utviklingsressurs*. Sluttrapport fra Norges del av Interreg IIIB-prosjektet Sustainable historic towns: urban heritage as an asset of development.
- Riksantikvaren. 2008. *Kulturhistorisk stedsanalyse – DIVE*, kortversjon januar 2008
- Rossnes, Gustav. 2001. *Dokumentasjon av industrielle kulturminner – en pragmatisk tilnærming*, artikkel i Berg (red.) *Kulturvern ved bergverk – rapport fra nasjonalt seminar ved Norsk Bergverksmuseum, Norsk Bergverksmuseums skriftserie, nr 19*
- Rossnes, Gustav. 2007. *Dokumentasjon av industri-minner*, Artikkel i Fortidsminneforeningens Årbok 2007. Fortidsminneforeningen, Oslo.
- Schrøder-Jensen, Odvar. 2004. *Jernskjeggene i Larvik og menneskene omkring dem*, Larvik.
- Skjold, Dag Ove Skjold; Andersen, Astor. 2001. *Kraft verket: elektrisiteten i Larvik gjennom 100 år*. Larvik.
- Planer etc.:**
- Larvik kommune:
- Estetisk program*. Larvik kommune 2001.
- Grønnstrukturplan for Larvik tettsted. Larvik kommune 1998.
- Formingsveileder for offentlige gater og byrom på Langestrand. Larvik 2004
- Kommunedelplan Larvik by 2005-2017.
- Kommunedelplan Larvik. Fremtidsbilde for sentrum og sjøen*. Niels Torp arkitekter/Larvik kommune 2004
- Kommunedelplan Larvik. Byanalyse for bebyggelsesstruktur*. Niels Torp arkitekter/Larvik kommune 2004
- Kommuneplanens arealdel 1995-2006 med langsiktig utbyggingsmønster. 1996
- Kommuneplanens arealdel 2003-2014. Larvik kommune 2003.
- Kulturminneanalyse for Larvik by. Larvik kommune/ NIKU 2004
- Kulturminner i kulturlandskapet. 1994.
- Kulturlandskap og kulturminner. Tur og opplevelses-håndbok for Larvik. 1992.
- Larvik Indre havn – Åpen internasjonal idé-konkurranse, Konkurranseprogram 2008
- Niels Torp as, arkitekter MNAL, red.: Hammerdalen, Larvik. Kartlegging av kulturminner på Treschow-Fritzøes eiendom Langestrand-Hammerdalen. Utrykt Larvik 1999
- Andre:**
- Vestfold fylkeskommune. *Kulturarv i en ny tid – Fylkesdelplan for bevaring av kulturminner i Vestfold 2005-2008*. 2005

-
- Vestfold fylkeskommune/Larvik kommune. *Framtiden læringsarena i Larvik. Skoleutbyggingsprosjektet*. 2003
- Ark. gruppen CUBUS as/Arkitektskap as. Fra Larvik til sommerfugl. 2003
- Bruer SCC Scandiaconsult. *Stedsanalyse Larvik by*. 1994
- Bruer SCC Scandiaconsult. *Stedsanalyse på område-nivå*. 1995
- By og senterutvikling AS/Gullik Gulliksen AS. Larvik indre havn – NSB tomta. 2002
- Kulturpilotstudentene i Larvik 2005 *Farriseidet og Hammerdalen – En idédugnad av og med kulturpilotene i Larvik*

Vedlegg 1

Bygningsbeskrivelse: Fritzøe jernverk og Treschow-Fritzøe AS

BYGNINGER OG INSTALLASJONER

Gjennomgangen av skriftelige sekundærkilder viser at disse ofte oppgir forskjellige dateringer og til dels forskjellig bruk. I listen nedenfor er ikke konkludert annet enn i enkelte tilfeller der det har vært anledning til å undersøke primærkilder. Det ligger her fremdeles et arbeid i å gjennomgå arkivmateriale for å konstatere hva som er riktig.

HAMMERDALEN

Plateverkstedet (jernstøperi)

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
"Smia eller jernstøperiet" 1851. Nedlagt 1951.	Kristensen 2006: 34,35
1851. Dokumentert i <i>Volund</i> 1963 (oppmåling 1949).	Torp 1999:5
1851. Nedlagt 1951 og ombygget til plateverksted. Bilverksted en periode.	NIKU 2007

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Tegl	

Plateverkstedet (sveiseverksted, mellombygning jernstøperi-plateverksted)

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Ikke omtalt	Kristensen 2006
Ikke omtalt	Torp 1999
Foto viser tidligere mellombygning av tre. 1951. Del av plateverksted.	Bjørvik 2007:35,46 NIKU 2007

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Tegl	

Plateverkstedet (smie)

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
"Smia eller jernstøperiet" 1851.	Kristensen 2006
Ikke omtalt	Torp 1999:5
Ca 1850. Nedlagt 1951 og ombygget til plateverksted. Påbygget overlys.	NIKU 2007

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Tegl	

Mekanisk verksted (valseverk)

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
1851, lager for cellulose 1868, ombygd til maskinverksted 1951. Det første valseverk oppført 1841. Brann 1850, tidligere et plateverksted uten valseverk (nevnt 1811).	Kristensen 2006:37
Oppført 1851 etter storbrannen. Det første valseverk oppført 1843. 1868 lager for tresliperiet.	Torp 1999:6

Oppført 1851 som valseverk, ombygd 1951. Før ombygningen hadde bygningen saltak med en elegant støpejernskonstruksjon i fagverk. Fagverksdragere i stikkbueform over brede åpninger. Etter ombygningen basilikaform med åpne gallerier. Betongdragere og betongdekke. Fritzøe museum flyttet ut 1987.	NIKU 2006
Foto etter 1951	Bjørvik 2007:42

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Tegl vegger, betong dekker. Tidligere støpejern takkonstruksjoner og buer.	

SAGGÅRDEN

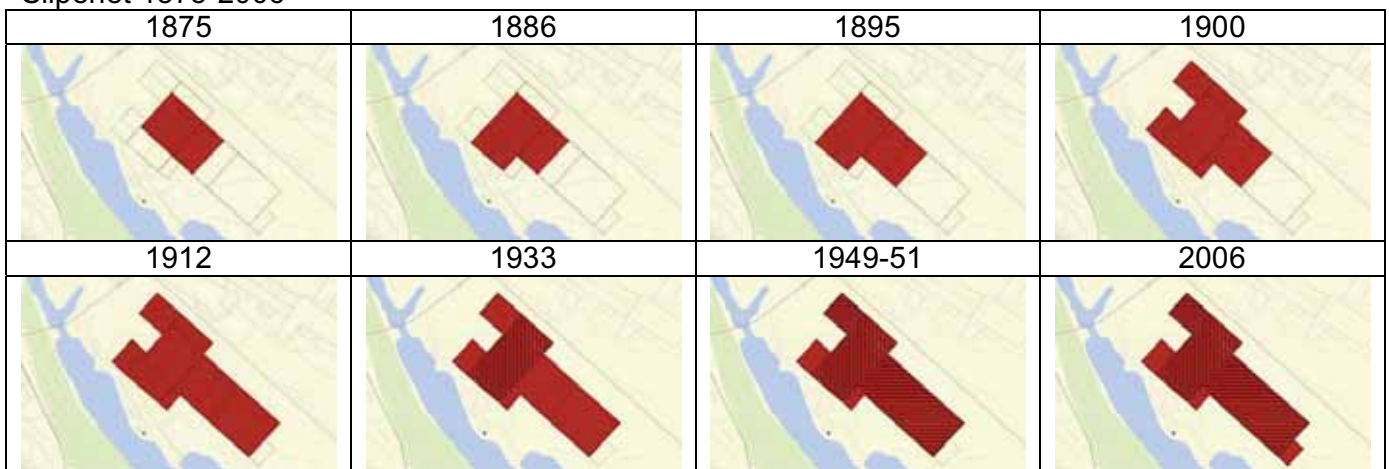
Sliperiet

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Opprettet 1875. Brann samme år drift 1876. Hevert ved Farris 1881-1885. Ombygging av samtlige renner for driftsvann. Sliperiet påbygd to ganger i løpet av 1880-årene, samt "en rekke nye bygninger – bl.a. særskilt kontorbygning, kaloriferhus, rensehus og materialhus – blev også opført dette tiår". Taubane over elva til lager i tidligere valseverk 1889. 1900 ny fløy oppført for turbin. Tømmerrennen avgrening til sliperiet. "Manøvreringen av rennen skjedde ad optisk vei; på et skur i verksgården ved det nuværende klokketårn stod en signalskive som betjentes fra sagdammen ved snortrekk. Skivens stilling angav for folkene oppe ved Farrisvannet når tømmeret skulde slippes ned i rennen." "1933 fullstendig fornyelse."	Omang 1935:158,157,164,165,190
1875,1881,1919,1933,1975. Nedlagt 1993.	Kristensen 2006:29
1875,1881,1900,1919,1933, 1975. Fremdeles i virksomhet 1999. Foto 1885. Taubane over elva til lager i tidligere valseverksted 1933.	Torp 1999:24,31
1875 oppført. (1881 utvidelse mot vest?) 1886 ell. -85? Sliperisal (pressverksal?) oppført mot syd? Utvidelse mot øst samtidig for "tårnene"? 1900 Nordøstre fløy. 1900 Laboratorium. Ombygd 1946. 1912 Pressverksalen tilbygd. 1919 Nordvestre fløy(?) 1933 Taubanestasjon 1933 Påbygging av pressverksalen. Eller 1951? 1947 Fortykkeravdelingen ombygd 1975? Tilbygg sydenden? 2006 Tilbygget entréparti med garderobe og	NIKU 2007

toaletter mot syd. Bindingsverk med platetak. Turbinhuset i nordvestre fløy fremdeles i virksomhet 2007.	
Anlagt 1875-76 (nytt maskineri 1888). For celluloseballene: tunnel til elva til en brygge, 1933 taubanesystem til kaia. Sammenbygging av de to sliperiene 1934-34 (samt nye skruesliperiapparater). Pressverksalen 1933? Nedlagt 1998.	Bjørvik 2007:39-41
Hva ble de to tårn ved anlegget 1885 brukt til?	

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Tegl, betong, stål	

Sliperiet 1875-2006

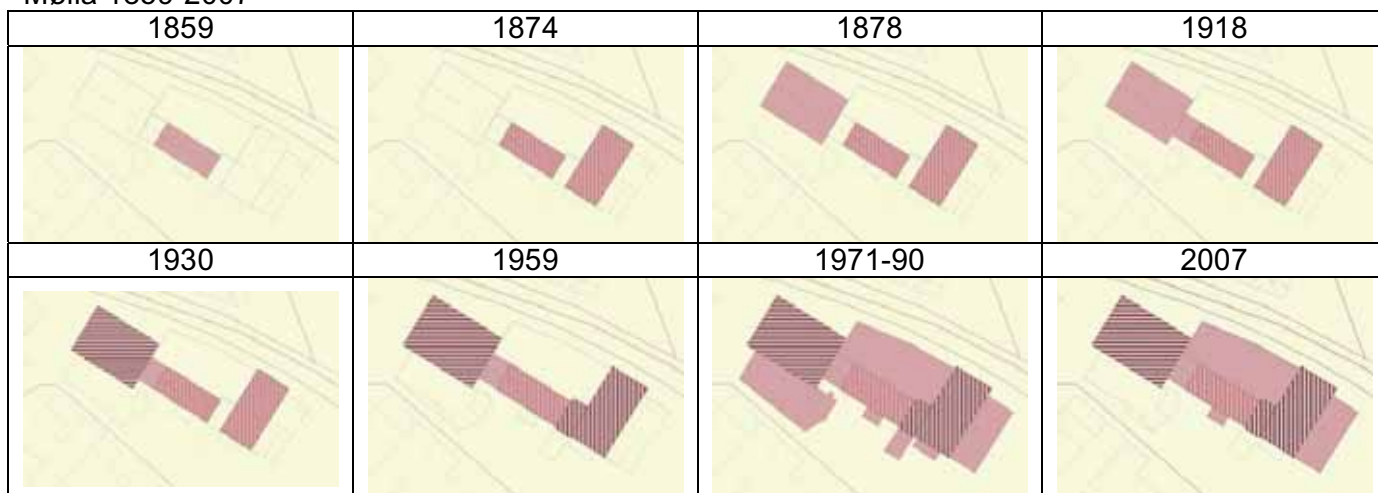

Mølla

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
5-etasjes teglbygning. Kom i drift 1861. Turbindrift ("franske" fordi disse kom fra Paris). 1872 brant "den franske mølle"	Omang 1935:130,161
1872, 1874, 1878, 1894, 1953, 1929, 1961, 1980, 1991. Driften opphørte 1995.	Kristensen 2006:25
1859, 1874, 1878, 1894, 1953, 1961, 1980, 1991. Siloen fra 1878. Møllen fremdeles i produksjon 1999.	Torp 1999:23
1859 "franske mølle", 1874 magasin, 1878 øvre mølle, 1918 mellombygg øvre mølle (nå magasin) og franske mølle, 1930 påbygning i reisverk magasin (silo), 1959 mellombygning magasin og franske mølle samt påbygning over 1/2 magasin (mellager) til pakkeri, 1971-1990 bakbygning med flatt tak etc.	NIKU 2007
1861 "den franske mølle" i tegl som brant 1872, gjenoppført samme år. 1878 øvre mølle gjenoppført i tegl. Nedlagt 1894, ombygd og påbygd til kornmagasin. 1926-30 nye kornsiloer. 1953-34 trykklufttransport av mel. Nymelsilo og pakkeri 1960-61. Bulkleveranser. Helautomatisert drift 1983. Nedlagt 2001.	Bjørvik 2007:36-38

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Tegl, betong, senere korrugerte plater på stålskjelett. Tre bindingsverk.	

Mølla 1859-2007

Kraftstasjonen

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
	Skjold 2001
1901, 1907, 1911. (1. kraftstasjon bygd 1885-86). Ark. Henrik Bull.	Kristensen 2006:26,27
Noe før 1900. (1. el-verk anlagt i 1880 drevet med turbinrør fra Mellomdammen.) 1900 turbinrør ned fra Farris. Fra 1901 leverte verket også til Larvik by. Brannstasjonen lå i bygningsvolumet med høyt valmtak og ble tilbygget på et noe senere tidspunkt.	Torp 1999:22
1901 (Kraftstasjon anlagt 1886). 1908 dampturbinanlegg med fyrhus (nedlagt 1955). Pipen til dampsentralen revet 1965. 1955-56 omfattende ombygging. Bl.a. ble turbinrøret skiftet ut fra stålrør til hovedsakelig trerør. Kraftstasjonen drives i dag av Fritzøe skoger i Siljan.	Bjørvik 2007:33-35
1901 enkelt hus med saltak, tilbygd fyrhus 1907-08 og brannstasjon 1911.	

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Tegl, betong	Godt bevarte interiører med turbiner og detaljering.

**VERKSGÅRDEN
Snekkerverkstedet**

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
1854. Snekkerverksted for verkets tremodeller i 2. et., lagerrom i første etasje. Vanlig snekkerverksted etter jernstøperiets nedleggelse 1951. Originale smårutete trevinduer fra 1854 i annen etasje.	Kristensen 2006:48

Ca 1854	Torp 1999:9
Modell- og vognverksted. 1952 trevarefabrikk.	Bjørvik 2007:42

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Tegl	

Anleggskontoret

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
1930-tallet. 1. et. verksted. 2. etasje garderobe, arkiv, tørkerom, tørke- og vaskefasiliteter, kontorer og spiserom. Opprinnelige porter.	Kristensen 2006:49
u.å.	Torp 1999:14

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Tegl sokkeletasje med en overbygning av panelt bindingsverk og tegltak.	

Forvaltergården/Administrasjon

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Bygget 1693 "og paanyt i 1753". I 1776 to tilbygninger.	Johnsen 1923:332
Ny bordkledning, porter og trappeganger da Jacob Sverdrup overtok den i 1836.	Omang 1935:69
Oppført 1693, tilbygd 1753.	Nyhus 1999:187
Forvalterbolig for jernverkets forvalter. Oppført rundt 1690. Større utvidelse i midten av 1700-årene. Satt i stand 1836. I nyere tid kontorer og bolig. (Sagforvalterens bolig lå i saggården der søndre del av sliperiet senere ble oppført, Ukjent alder.)	Kristensen 2006:46-47,64.
Oppført 1693. Materialforvalterens bolig. Leilighet i 1. et. oppusset "stil av 1950-årene".	Torp 1999:10
Jernverksforvalterens bolig.	Bakken 1950:10
Takst 1704? I 1777 målte selve bygningen i to fulle etasjer ca 18,9 x 10,7 m (omregnet). Eldste del antagelig østre. Sannsynligvis opprinnelig en asymmetrisk midtgangspan lignende Tollerodden og Herregårdens vestfløy. Tilbygd enetasjes tilbygg i begge ender ved takst 1777. Det ene i vest (1777: ca 5,3 x 10,7 m med pulttak) antagelig senere påbygd en annenetasje og underlagt et forlenget valmtak. Iflg. Wagners maleri fra ca 1800 var dette da ennå ikke utført. Disse målene stemmer noenlunde med bygningen i dag. Tilbygget i øst (ca 5,4x 4,4 m) er revet etter 1777. Sannsynligvis lå det på sydsiden av	Arkiv: Norges brannkasse 1777

<p>bygningen men ved østre ende, slik det sees på Wagners bilde fra ca 1800 og Linds kart fra 1802. Dette tilbygget hadde også pulttak i ett med hovedbygningens valmtak.</p> <p>Bygningen kan være oppført i 1753. Hoveddøren kan i så fall være fra oppføringstiden. Portalen med á-la-grequefrise 1836? Vindustypen? Ombygging ca 1920 og ca 1950? Rødmalt tidligere (iflg. modell 1952). Takark mot syd fjernet etter 1985 (foto ca 1985).</p>	
--	--

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Laftet og panelt. Kjeller.	Rokokko dør i klassisistisk portal. Gammelt panel. Kontorinteriører fra 1920-tall?

Portnerboliger (østre og vestre) med bilverkstedet/garasjene

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
1856. Den ene var bolig for en portner, senere ble også den andre bolig. Lagerbygning av tre langs Nedre Fritzøegate brant i 2. verdenskrig da det var knottfabrikk her. Den var oppført som kjettingsmie 1845. Nederste del mot porten av mur langs muren mot gaten, betraktelig ombygd etter krigen, bilverkstedet fra 1947. Portbygningene oppført etter forlegg fra Nicholson, ...: Practical Builder. ... 1850: "Lodge and Entrance to a Mansion."	Kristensen 2006:50-51,65
Ca 1850	Torp 1999:13
1853 Kjettingsmia 1844.	Bjørvik 2007:46

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Tegl	

Materialforvaltningen

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
1856. Materialforvaltningen.	Kristensen 2006:49
1865. Bensinstasjon på nordenden pr 1999.	Torp 1999:14
1856. Magasinet	Bjørvik 2007:46
Tilbygd mot nordøst samt sydover for kontorer. Før 1961.	

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Tegl	

ØVRE VERKSGÅRD (VEDGÅRDEN)

Vedskurene

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Årene etter 1880 inn på 1900-tallet.	Kristensen 2006:44-45

Ca 1900. Overbygget lager for ved og senere også diverse annet materiell.	Torp 1999:12
Oppført for vedsalg. Den eldste del sannsynligvis fra 1918, oppført i etapper i 1930-årene, en større del fra 1939 (den sammenbindende bakre fløyen?). Vedsalget flyttet til Eidet 1957, etter dette generelt lager.	NIKU 2007

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Stenderverk, panel, bølgeblikktak.	

Klokkeboden

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Opprinnelig kullhus? Materiallager for snekkerverkstedet. Kan inneholde deler fra 1600-tallet. Ombygging 2. kvartal 1800-årene. Klokken fra Moholt, flyttet hit etter nedleggelsen av dette 1867.	Kristensen 2006:45
Ukjent, ca 1850. Klokken ble fremdeles i 1999 brukt hver dag kl. 7:00 og kl. 15:30.	Torp 1999:11
Gjenbruk av vinduer fra ca 1800. De gode lysforholdene kan tilsa at bygningen har vært brukt som snekkerverksted. Klokken flyttet fra Moholt som ble lagt ned 1867.	NIKU 2007

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Panelt bindingsverk. Eller reisverk?	

LANGESTRAND

Skogkontoret (gamle Fritzøehus. Tidligere oberinspektør-, senere verkseierbolig)

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
I 1845 spiste kong Oscar 1. lunsj her.	Omang 1935:87
Takst fra 1704 gjengitt med feil.	Johnsen 1963:102
"den søndre hovedbygningen gjenfinnes på 1688-kartet og er kanskje identisk med restene av Lange-familiens residens Fritsøhus." "Bøhme var den første brukeren av overinspektøranlegget."(fra ca 1699)(?) En takst 1760-tallet. Hovedfløyen utvidet i lengden på 1900-tallet. Vestfløyen revet 1999, den var opprinnelig stall, senere vaktmesterbolig.	Kristensen 2006:56,57,67
Eldste deler ca 1700 eller 1650. Bygget for overinspektøren. Verkseierbolig 1839-1862. Administrasjon for verket fra 1862 og fra 1875 for Treschow Fritzøe frem til 1955. Deretter skogkontor. Oppusset 1997 "nye innvendige vegger".	Torp 1999:16
1842-1862 verkseierbolig.	Nyhus 1999:186
Overinspektør Bulls bolig var fra 1793 i herregårdens vestfløy. Andre betjenter bodde her da (Reventlow 1811?).	NIKU 2007

<p>Under oppføring 1696? (sagforv. Realph Wright oppførte "et nyt Fritzøehus"). Overinspektøren (Johan Bøckmann) bodde da i byen.</p> <p>Besiktiget 1704 (ref. Larviks historie). Forhuset ("Fritzøehus") ti-laftet med firelaftet karnapp og to firelaftede sidebygninger.</p> <p>1777 (1768): forhuset 20,5 x 11,3 m med kamre bygd på hver side (vest:6 x 5 m, øst: 7,5 x 5). Karnappet må være revet. Ark med tre kamre. To fløybygninger: i vest med to boder og fjøs:12,6 x 5,4. I øst kontor og to kamre 22 x 7 m.</p> <p>Saltak og stor ark (maleri Wagner 1800).</p> <p>Tilbygd mot nordøst etter 1865 (foto), på 1900-tallet ell. rundt 1900 (C2006:56,67). Tilbygd et ildsikkert rom (hvelv) etter 1920 ca. (foto). En del innredningsarbeider utført ca 1950?</p> <p>Forhuset ble neppe endret stort fra 1704 til 1777 (1768). Fløyene ble imidlertid bygget ut</p> <p>Verkseierbolig: Michael Falch til1839 (Johnsen:61). Michael Treschow 1839-1863 (-62?). Deretter administrasjon. 1950-årene ny adm. bygn., Fritzøe Skoger Vindfang flyttet og fornyet (delvis kopiert gl portikus), etter 1945 (C2006:56).</p> <p>Vestfløy revet 1999. Samtidig meget hardt rehabilitert utvendig. De seks arkene revet tidligere? Bygningen fremstår nå utvendig som sjarmløs og bør tilbakeføres med takarker og ny vestfløy samt tegltekking.</p> <p>Kjelleren under midtpartiet er sannsynligvis fra "Fritzøe stenhus" i.e. "steinhuset på bakken" der familien Lange bodde, og som nevnes første gang 1623 (Johnsen:101).</p>	Arkiv
<p>Antagelig oppført 1696 av sagbruksforvalter Realph Wright (d.1706) på en kjeller fra slekten Langes steinhus (oppført før 1623). Ble trolig ca 1706 bolig for overinspektør Bøhme. Hadde i 1704 valmtak og et karnapp mot syd. Neppe arker da det ikke var værelser ovenpå. De korte sidefløyene mot øst og vest antagelig oppført før 1704. etter 1777 er den vestre sidefløyen forlenget mot vest. Før 1768 ble fløyene oppført mot nord og gården dermed innebygd. Interiørens detaljer (dører) tyder på ombygging på 1700-tallet. Hovedfløyen fikk saltak og en bred ark på hver side. Det ble da tre kamre i</p>	Konklusjon

<p>taketasjen (nevnes 1768/1777). De to store arkene ble etter 1800 erstattet av seks mindre arker. Omkring 1900 ble halve sidefløyen i øst utvidet i bredden og lagt under tak med hovedfløyen. På 1950-tallet ble bygningen rehabilitert og endret. Et ildfast rom ble oppført i gårdens sydøstre hjørne. Arkene ble fjernet sent på 1950-tallet da bygningen ble sterkt ombygd. Inngangen ble flyttet. Rehabilitering utvendig og ene fløy 1999. Østfløyen mot nord ble revet.</p> <p>Stedets eldste bygning og sentral i historien. Bygningen burde ved Fritzøe ha samme plass som Bærums verks gamle hovedbygning der.</p>	
---	--

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Laftet og panelt på bruddsteinskjellere. Tak tekket med sementstein.	Utvendig svært hardt oppusset. En del 1700-talls dører med fine speil bevart innvendig. Viktig å bevare åpenheten mellom denne bygn. og administrasjonen fra 1955. Tidl. hage.

Uthuset

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Driftsbygning tilknyttet Nedre Fritzøegate 1, dendrokronologisk datert til 1704-05 med tidligere portrom. Portrom omgjort til garasje. Størstedelen revet 2001 og gjenoppbygd i samme volum. Stall i utmurt bindingsverk 1860-årene.	Kristensen 2006:57,67
Eldste deler ca 1700 eller 1650. Stall 1867.	Torp 1999:16
Tilbygget toaletter.	
1777: 26 x 8 m med drengestue, bryggerhus, låve og lade samt stall. Sannsynligvis oppført 1705. Halvparten (stall) revet 1867 og gjenoppbygd i utmurt bindingsverk. Resten av tømmerbygningen revet 2001. Den må ha vært tilbygget vel fire meter i bredden etter 1777, siden den nå var tolv meter bred. Garasjen neppe opprinnelig portrom, men evt. innkorporert treskelåven.	Arkiv
En tidligere driftsbygning (i 1704) oppført etter 1653 med gjenbruk av bygninger fra Fresje (Fritsø). Denne revet 1705 og gjenoppført antagelig på samme sted. Stalldelen revet 1867 og gjenoppført i utmurt bindingsverk, gjenstående del utvidet i bredden og resten antagelig revet i 2001 og gjenoppført i samme volum nå som kontorbygning.	Konklusjon

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Opprinnelig laftet og panelt. Nå panelt bindingsverk. Tak tekket med sementstein. Tidligere stall utmurt bindingsverk.	

Ingeniørboligen

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Overmasmesterens bolig på 1700-tallet (Friis). "Tidligere karnapputbygning ved nordøstre hjørne". Påbygd østover 1815 (før 1818) av bergråd Peter Petersen. Solgt til Petersen 1815. Kjøpt av Michael Treschow 1842 til administrasjonskontorer.	Kristensen 2006:57-59
Ca. 1750, deler av huset muligens flyttet fra Siljan (Farris) ca 1850. Elektroingeniørbolig.	Torp 1999:18
Identisk med "Een Bygning, Cort Nielssøns Gaard kaldet," i 1777? Én etasje, stue, to kamre og kjøkken 18 x 15 alen (11,3 x 9,5 m – dvs. bare noe mindre enn overinspektørens forhus). Kjellere nevnes ikke, men de medtas kun unntaksvis. Overmasmesteren bodde her 1788 (kart). Solgt fra før 1802 (nevnes ikke blant verkets bygn.)? Neppe karnapp 1802. Do?	Arkiv

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Laftet og panelt på høy bruddsteinskjeller.	To inngangsdører av høy verdi. En rokokkoport og en empireport.

Fritzøe museum

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Ca. 1829 oppført av bergråd Petersen. Opprinnelig bryggerhus, muligens drengestue i annen etasje. Senere bolig, bl.a. for en formann.	Kristensen 2006:59
Ca. 1750. Muligens flyttet fra Moholt ca 1850. Bolighus opprinnelig for to familier, senere én (ingeniør) frem til 1987, deretter museum for ovnsmodeller og ovner etc. flyttet hit fra	Torp 1999:17

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Panelt tømmer?	

Kirketuft, Langestrand gamle kirke

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
1642, gjenoppført 1699, revet 1811.	Bakken 1963:18-19
1731 utbedret og tårnet oppført.	Kristensen 2006:54
Kirken var en forholdsvis stor langkirke oppført av panelt tømmer, og målte ca 32 x 9 meter med en lavere kordel. Et tårn på ca 4,5 meter i kvadrat med pyramideformet tårnhette.	www.iBrunlanes.no Takst 1777
Lå på nåværende parkeringsplass over veien fra Nedre Fritzøegate 1, i nord-syd retning noe vridd i forhold til østfløyen, rett nedenfor Larvik museums sydgavl og parallell med denne bygningen.	Kart 1788 og 1802

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Tuften er aldri utgravd.	Hele parkeringsplassen må anses som arkeologisk verdifull, og graving må unngås, siden Langestrands kirkegård lå her.

Hovedkontoret

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
1954. Ark. Holmboe & Klem 1951.	Kristensen 2006:216,217
Ikke datert.	Torp 1999:103

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Tegl, tre, betongdekker	

Høvleriet

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Fullstendig gjenoppbygget 1947.	Kristensen 2006:219
1879, 1947. Brann 1944 førte til fullstendig gjenoppbygging og modernisering. Virksomheten for det meste overført til anlegget ved Lågen 1985. Bringerskur. Påbygget en etasje 1997.	Torp 1999:20
Kun del med pulttak langs elven fra 1879?	

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Tegl, betong, plater på tak.	

Flissiloen

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
1907. Sagmugghus.	Kristensen 2006:218
1879. Flissilo.	Torp 1999:19

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Tegl, platetak	

ANDRE ANLEGG

Masovn (eg. stålovn?)

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
1845. Innstilt 1868.	Kristensen 2006:39
1845."Denne masovnen med tilhørende røstningsanlegg, kull, og kullhus, jernbane for transport og vandrevet blåseanlegg, resulterte etter hvert i nedleggelse av masovnene i Barkevik og Moholt."	Torp 1999:7

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Ruin av tegl og stein. Opprinnelig oppført i mur med kjerne av stein, tekket med jern og skifer. Oppgiverhus av mur tekket med jern.	

Masovn ("den dobbelte")

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Første masovnene sannsynligvis etablert 1642. Tatt ut av bruk 1806 da masovndriften ble flyttet til Moholt i Siljan.	Kristensen 2006:41
Oppført 1693 av Gyldenløve som erstatning for en eldre ovn. Nok en ovn oppført ved siden av på 1700-tallet. Begge ovner revet 1750. Gjenoppbygget 1751 som en dobbel masovn. Hytten 30 x 18 m.	Bakken 1950:8
Nedlagt pr. 1811 (Reventlow).	

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Ruin? Bak valseverket.	

Masovn ("den lille")

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Nedlagt 1806? (fremdeles i bruk 1811 iflg. Reventlow? En av masovnene allerede nedlagt da)	
1760-tallet.	Kristensen 2006:43
Tegning 1767.	Torp 1999:7
Nedlagt 1807.	Bjørvik 2007:45

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Ruin? Bak valseverket.	

Veianlegg/forstøtningsmurer for masovnene

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
1845	Kristensen 2006:40,42,43
Forstøtningsmurer fra 1800-tallet? På gamle hauger av slagg og kull.	Torp 1999:8
	Nes jernverksmuseum rapport 2006

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Murer i bruddstein	

Kaianlegg

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
1800-tallet?	Torp 1999:27,28

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Nyere trebrygger	

Mellomdammen

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
1788, reparert 1840. Ødelagt ved flom i 1930-årene.	Kristensen 2006:32,33
Ca 1600-1640-årene. Mistet sin betydning ved overgang til turbindrift og senere elektrisk kraftproduksjon ca 1900.	Torp 1999:3
Foto før 1916.	Bjørvik 2007:34
Bevart inskripsjon fra kronprins Fredriks	NIKU

besøk 1788 i dammen, og do. grev Conrad Danneskiold Laurvig 1788 bevart utenfor Fritzøe museum.	
---	--

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Murt bruddsteinsdel bevart, tidligere også bruddstein i tømmerkar med porter.	

Farrisdammen eller Stordammen

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
1765	Kristensen 2006:32,33
1764. Sement brukt første gang i Norge. Utbedring av og anlegg av hevertanlegg i 1886. Siste ombygging av dammen i 1947 (betong) og senest 1990. Turbiner og elektrisk kraft avløste vannhjulene og Mellomdammen i 1900. Det finnes rester av de eldre damanleggene fra 1645,1653 (av tømmer). tegning finnes fra 1763 i TF museum. Skillingsmagasinet 1859.	Torp 1999:1
Utbedret 1901. 1947 ny dam i betong med 4 flomløp, nytt turbinrør og ny varegrind.	Stavseth, Rynning; Authén 1985:31

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Stein, sement, betong.	

Sagdammen

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
	Torp 1999:1
Tømmerrennen fra Farris munnet ut øverst i dammen.	Bjørvik 2007:50

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Stein, sement, betong.	

Tømmerrennen

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Revet på 1970-tallet.	Kristensen 2006:29
Ca 1880 og 1930. Anlagt for transport av sagtømmer fra Farris til sagbruket og sliperiet. Sporskifter.	Torp 1999:2

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Stål, tidligere tømmer.	

Jernvekt

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Nå ved Nedre Fritzøegate 3, tidligere i verksgården.	Kristensen 2006:49

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Jern, tre	

Stangjernshammeren i verksgården

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
	Kristensen 2006:40
Ca 1845. Støpt i Barkevik og brukt i Hammerdalen til 1868. Nå oppstilt i verksgården.	Torp 1999:15

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Jern, tre	

Kaianlegg, brygger

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
	Kristensen 2006:21
1800-tallet?	Torp 1999:27,28

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Tre	

Bruer 2 stk.

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Bru ved Hammerdalen for Kongeveien: nevnt 1677. Bru ved Sanden: 1794 første bru, annen bru svingbru av fagverk fra 1854, nåværende 1954. Lilleelva lagt i rør på 1960-tallet.	Kulturminneanalyse 2004:70.
Bru i Hammerdalen for Kongeveien: nevnt 1677. Verkets egne mindre brukonstruksjoner. Bru ved Sanden: 1794 første bru, annen bru svingbru av fagverk, nåværende 1954. Bru over Lilleelva på kart 1688. Ny bru 1809-1818, "Rødbroen".	Kristensen 2006:21
Ingen datering	Torp 1999:25,26

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Jern, tre	

Utenfor området, men må sees i sammenheng med virksomheten i Hammerdalen:

Fritzøehus. Verkseierbolig

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
1860-63 oppført av Michael Treschow på Muskerød etter tegninger av ark. Jacob Wilhelm Nordan. Brann 1886. Stallbygningen brant 1897. Sidefløy med tårnet samt ny stall 1897-1898 [-1903?]. Fredet	Omang 1935:138,174,
1873 F.W. Treschow. Enken død 1923. 1904 F.M. Treschow, flyttet inn 1923.	NIKU 1998

1971-1988 Huset sto tomt. 1988 M.M. Treschow tok huset i bruk.	
[Tilbygget inngangsparti 1887-1890 etter ark. Nordan.]	
Utvidet 1887-1890 av Henrik Bull.	Kristensen 2006:27
Tilbygget 1898-1903 av Fritz Treschow etter ark. Henrik Bull. Ny driftsbygning med stall etc. i tegl etter brann.	
1860-1863 Oppført av M. Treschow. 1870-80 "Indre have" parkanlegg med kunstig dam. 1876 Familiegravsted i parken opprettet. 1883-84 Via Appia anlagt fra Stavernsveien. 1885 Entré og porte-cochère i tilbygg med "kuppel". Bergsliens skulptur på kuppelen. 1886 Brann i varmeanlegget (varmluft?). 1887 Portnerboliger ved Helgeroveien oppført. 1889 "Portalen i øst bygges"(?). 1897(-96?) Stallen brant. 1897-98 Østfløyen med tårn og malerisal. Borggården med stall. 1901 Elektrisitet lagt inn. 1920-21 Skogen og parken gjerdet inn (1700 mål). Satt ut dådyr 1924. 1944 Brann ridehus. 1963 Muflon satt ut. 197? Portnerboligene ved Stavernveien revet. 1978 Stiftelse. Øvre del av tårnet revet 1983. Restaurering 1996-1998. Diverse minnesmerker over familiemedlemmer foran huset.	Torp1999

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Gul og rød tegl. Granitt.	Fredet 1999

Nannará. Brukseierbolig. Nedre Fritzøegate 2B

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
1948 ark. Edgar Mathiesen. Oppført av Gerhard Aage og Nanna Treschow. Pusset mur. Vaktmesterbolig av panelt bindingsverk.	Kristensen 2006:165

Arbeiderboliger

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
1919: Asylgata 2A/2B, Rosendalsgate 13	Kulturminneanalyse 2004:66
Før 1856: Eidgaten 10/10b (flyttet fra Barkevik?), Eidgaten 12 ("Undersbobarakken", fredet 1985), før 1920: Eidgaten 14 Kirkegaten, Langes gate?	Kristensen 2006:129,141,153

<p>Øvre Eidstredet 3 1856 Øvre Eidstredet 1 "Eiebarakken" oppført av bergråd Petersen (i.e. kongen) før 1817? Utmurt bindingsverk panelt 1930-t: Øvre Eidstredet 1b og 5, Joseph Mindes gate 5A, 1950-t Eidgaten 17 (for funksjonærer)</p> <p>De militære barakker ble brukt for arbeidere ved verket i alle fall da det tilhørte kongen 1805-1817 (Langesgate 7 og 5 oppført 1807-08).</p>	
<p>Fargesetting av ansattes tjenesteboliger: Funksjonærboligene gule med grønn detaljering. Arbeiderboligene grå med grønn detaljering. Skogbestyrer- og assistentboliger hvite. Forpakterbruk og skogsarbeiderboliger røde.</p>	Authén
Eidgaten 12 tidl. hovedbygning på Undersbo?	

Møllemagasin. Kongegaten 2.

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Magasinet "faller bort av seg selv" ved verkets nedleggelse. Møllemagasinet oppført 1902. Dette erstattet det forhenværende provianthus som var omgjort til møllemagasin	(Omang 1935:162,168).
1902	Kulturminneanalyse for Larvik by 2004.
Foto før 1902 med det tidligere magasinhuset (RA med kåpekledning).	Kristensen 2006:64.
Provianthus opprettet 1728.	Bakken 1950:14
Oppført etter brannen 1902. Verkets gamle magasinbygning lå her tidligere, da med magasinforvalterens bolig. Bygningen tilhører eller er utleid til <i>Farris</i> .	

Kirkegaten 2. Snekker- og belgmakerverksted

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Opprinnelig tørkehus for materialer, oppført på 1700-tallet (1720?). I 1811 sies det å være nybygget. Vises på kart 1802. Bygd om til to leiligheter 1860-årene.	Kristensen 2006:60,61

<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Laftet og panelt	

Kirkegaten 2B. Tørkehuset

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Oppført i 1760-80-årene (før 1788). Forlenget og utvidet betraktelig under bergråd Petersen mellom 1802 og 1811 (kongens forvalter av verket). Fra 1840-årene leiligheter. 1865 tre familier, bl.a.	Kristensen 2006:62,63,70,71

verksforvalter Carl Lobes. Trapperom i tre tilbygget.	
<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
Slaggstein?	

Større funksjonærboliger

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
<p>"Løkka" fra 1920 ark. T. Astrup er ikke oppført for Treschow Fritzøe, men ble senere kjøpt av firmaet som bolig. Baldershage, 1879 ark. Henrik Nissen, tilhørte en periode firmaet (fra 1902, da kalt "Fritzøe Villa") men var oppført av F.W. Treschows kompanjong ved Møllene; tobakksfabrikant Falch. Tilbygd enetasjes tilbygg av F.W. Treschow d.y. F.W. Treschow fikk oppført en bolig "Nysø" på Østre Halsen da han var bestyrer for dampsagen, den brant imidlertid tidlig og ble ikke gjenoppbygd.</p>	

Bentsrød (Fritzøe gårdsbruk)

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Opprettet ved en sammenslåing av flere gårdsbruk 1874-1903, tils. et dyrket areal på 1500 mål og de 2000 mål skog og parkanlegg innenfor gjerdet (satt opp 1920-1921). Det dyrkede areal er fraskilt. Via Appia anlagt 1884, samtidig antagelig oppført portstuen.	Omang 1935:172,173
Scilla Treschow 1988, golfbane opprettet. Brann 1987.	
Fjøs og låve brant 1988.	Bjørvik 2007:84-86

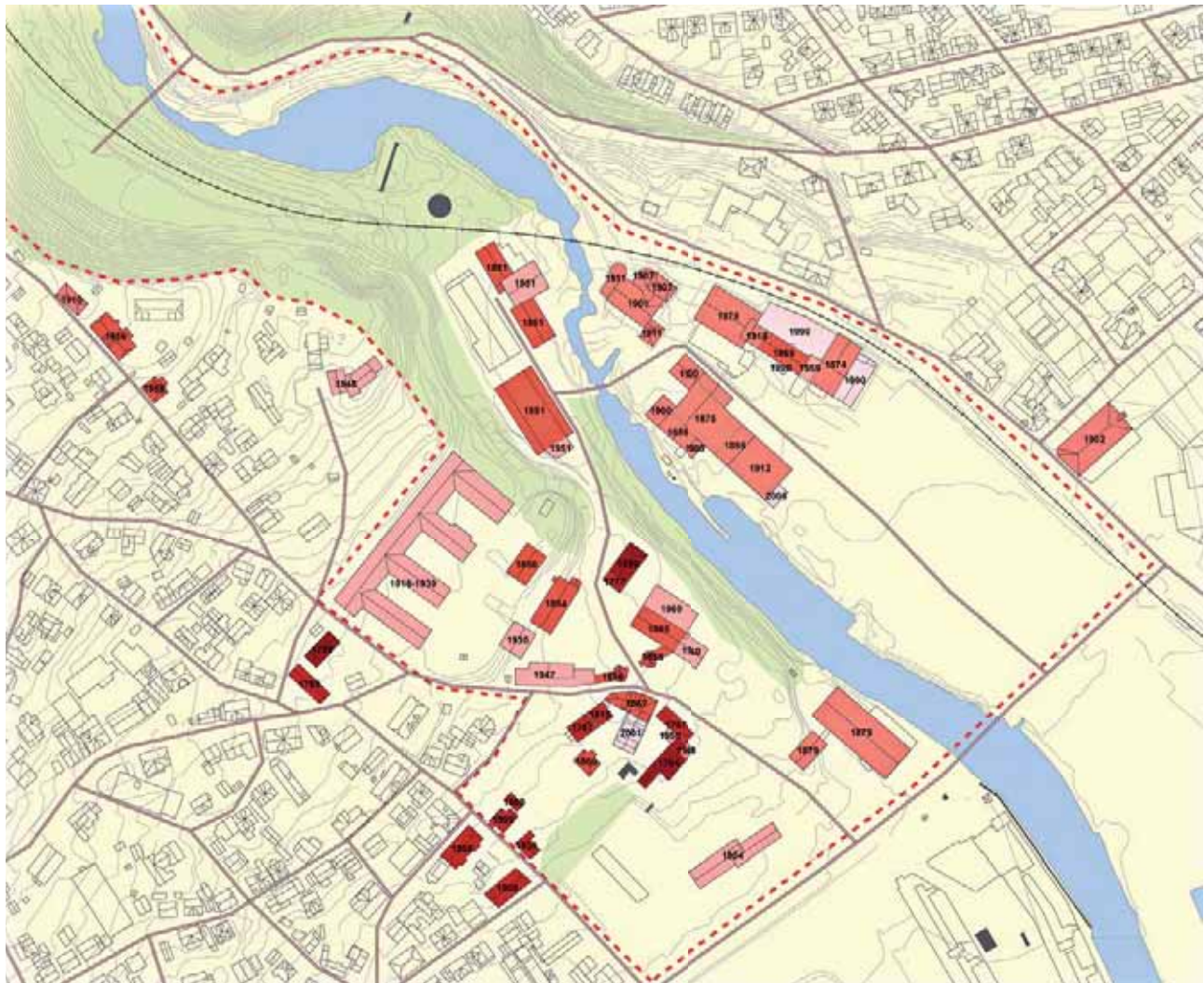
Skipsverftet i Jordfalden

<i>Byggeår</i>	<i>Kilde</i>
Grunnlagt av 1840 av M. Treschow. Nedlagt 1894	Omang 1935:170
<i>Materialbruk</i>	<i>Verneverdier</i>
revet	

Vedlegg 2

Hammerdalen

Bygninger med tilknytning til Treschow-Fritzøes virksomhet i Hammerdalen

--- Kjerneområde VSP

Bygninger

Byggear*

- 1690 - 1720
- 1721 - 1848
- 1849 - 1868
- 1869 - 1920
- 1921 - 1961
- 1962 - 2006

*Enkelte bygninger har usikker datering og kan være bygget før angitte årstall

0 25 50 75
Meter

NIKU
Norsk institutt for
kulturminneforskning

mai 2008

NIKU publikasjonsliste/Publications

pr. 20. januar 2009

Fra 2003 avslutter NIKU tidligere serier og etablerer to nye, NIKU Rapport og NIKU Tema. F.o.m. 2001 er samtlige utgivelser tilgjengelig på www.niku.no som pdf-filer.

Kontaktadresse/Publications can be bought from:
 NIKU, Postboks 736 Sentrum, N-0105 Oslo
 Tlf./Tel.: (+47) 23 35 50 00.
 Faks/Fax: (+47) 23 35 50 01
 E-mail: kirsti.e.sundet@niku.no

Nye serier f.o.m. 2003

NIKU Rapport

1 Bergstadens Ziir; Røros kirke. Tilstand og tiltak. Brønne, J. 2003. 97 s.

2 «Intet forandrer seg så ofte som fortiden». Om krusifiksene i Ringebu stavkirke. Stein, M., Bronken, I. A., Nyhlén, T., Strandskogen, K. og E. S. Tveit. 2003. 114 s.

3 Den bemalte og forgylte kalvariegruppen fra 1100-tallet i Urnes stavkirke. Konservering 2001-2003. Frøysaker, T. 2003. 89 s.

4 Samiske Kirkegårder. Registrering av automatisk freda samiske kirkegårder i Nord Troms og Finnmark. Svestad, A. og Barlindhaug, S. 2003. 15 s. Utsolgt, kun som pdf-fil.

5 Alterskapet i Grip stavkirke. Et 1700-talls alterskap fra middelalderen. Konservering 2001-2003. Olstad, T.M. 2003. 59 s.

6 Hamar Cathedral ruin. Archaeological investigations 1996-1998. Reed, Stan. 2005. 244 s. Utsolgt, kun som pdf-fil.

7 Samiske urgraver. Statusrapport med forslag til miljøovervåkingsprogram. Myrvoll, E.R. 2005. 37 s. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

8 Lysekroner frå Nøstetangen glasverk. Dokumentasjon, vurdering av originalitet, sikring og konservering. Bjørke, A. 2006. 55 s.

9 Evaluering av digitale dokumentasjonssystemer for arkeologiske utgravninger. Molaug, P B., Petersén, A., Risan, T. 2006. 19 s. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

10 Kulturminneforvaltningens og planarbeidets historie på Røros. "Kulturav og verdiskaping. Økonomiske virkninger av kulturav på Røros". Arbeidspakke 1. Andersen, S. og Brønne, J. 2006. 89 s. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

11 Ikonene i St. Georgs kapell, Neiden, Sør-Varanger kommune. Kontekst, motiver, teknikk og restaurering. Norsted, T. 2006. 71 s. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

12 Landskap og historie-GIS. Historisk landskapsanalyse i Vestre Slidre, Oppland. Guttormsen, T. S. 2007. 43 s. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

13 Konservering av Peter Reimers' altermalerier i Valle kirke, Lindesnes kommune i Vest-Agder. Ford, T.-O. og Frøysaker T. 2007. 30 s. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

14 Samiske kirkegårder. Registrering av automatisk freda samiske kirkegårder i Finnmark, Troms og Nordland. Myrvoll, E.R. 2007. 36 s. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

15 Kulturarv som kapital. En analyse av kulturarvskapitalens diversitet på Røros som et grunnlag for tenkning om verdiskaping. Delprosjekt 5 i forskerprosjektet "Verdiskaping Røros". Guttormsen, T. S., & Fageraas, K.. 2007. 105 s + vedlegg. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

16 Konservering av kirkeskip. Bønsnes kirke, Hole kommune i Buskerud. Smith, H. 2007. 22 s. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

17 Kulturhistoriske registreringer. Porsangermoen – Halkavarrifelt. Barlindhaug, S., Risan, T. & Thuestad, A.E. 2007. 127 s. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

18 Flybåren laserskanning og registrering av kulturminner i skog. Fase 2. Risbøl, O., Gjertsen, A.K., og Skare, K. 2007. 33 s. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

19 Kulturminneverdier i by mellom bevaring og byutvikling. Et kunnskapsgrunnlag. Omland, A., Berg, S.K., Mehren, A. og Eldal, J.C. 2007. 59 s. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

20 Lokala röster och lokala värden. En studie av Ålgårds kyrkas betydelse för icke-kyrkogångare. Grahn, W. 2007. 43 s. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

21 Alterskapet fra senmiddelalderen i Hadsel kirke – et alterskap attribuert til Lekagruppen. - Undersøkelser og behandling av alterskapet. Oppmåling av fire skap i Lekagruppen. Olstad, T.M. 2008. 83 s.

22 Flybåren laserskanning og registrering av kulturminner i skog. Fase 3. Risbøl, O., Gjertsen, A.K., og Skare, K. 2008. 43 s. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

23 Maleriene i Fingalshula, Gravvik i Nærøy. Terje Norsted. 2008. 101 sider. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

24 Samiske helligsteder. Tradisjon – registrering – forvaltning. Elin Rose Myrvoll. 2008. 50 sider. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

25 Krusifikset og madonnaskapet i Hedalen stavkirke. Undersøkelse 2006-2008. Stein, M. og Andersen, E. 2008. 82 s.

26 Før og etter. Overvåking av tilrettelagte kulturminner. Myrvoll, E.R. og Thuestad, A.E.. 2009. 128 s. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

27 Interseksjonella konstruktioner och kulturminnesförvaltning. Grahn, W. 2009. 60 s. (Finnes kun som PDF-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

NIKU Tema

1 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Eidskog kommune, Hedmark 2002. Sollund, M.-L. 2003. 20 s.

2 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Saltdal kommune, Nordland 2002. Barlindhaug, S. og Holm-Olsen, I.M. 2003. 22 s.

3 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Sandnes kommune, Rogaland 2002. Haavaldsen, P. 2003. 16 s.

4 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Skjåk kommune, Oppland 2002. Binns, K.S. 2003. 22 s.

5 NIKU strategiske instituttprogram 2001-2006. Verneideologi. NIKU-seminar 4. februar og 25. april 2002. Seip, E. (red.) 2003. 77 s.

6 Bevaring av samlingane ved fem statlege museer. Undersøkingar utført for Riksrevisjonen. Bjørke, A. 2003. 95 s.

7 På vandring i fortiden. Mennesker og landskap i Gråfjell gjennom 10 000 år. Amundsen, H. R., Risbøl, O. & Skare, K. (red.). 2003. 112 s. Utsolgt, kun pdf-fil.

8 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Bømlo kommune, Hordaland, 2003. Binns, K.S. 2005. 20 s.

9 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Horten kommune, Vestfold, 2003. Sollund, M.-L. 2004. 17 s.

10 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Lillesand kommune, Aust-Agder, 2003. Sollund, M.-L. 2004. 20 s.

11 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Sortland kommune, Nordland, 2003. Holm-Olsen, I.M. 2004. 17 s.

12 Landskap under press – Urbanisering og kulturminnevern. En studie med eksempler fra Nannestad og Stavanger. 2004. Swensen, G., Jerpåsen, G., Skogheim, R., Saglie, I-L, Guttormsen, T. S. 95 s.

13 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Sarpsborg kommune, Østfold, 2004. Sollund, M.-L. 2005. 29 s.

14 Fra vernesone til risikosone. Studier i middelalderbyene Bergen og Tønsbergs randsoner. Nordeide, S.W. (red.) 76 s.

15 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Skien kommune, Telemark 2005. Sollund, M.-L. 24 s.

16 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Grong kommune, Nord-Trøndelag 2005. Sollund, M.-L. 26 s.

17 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Tromsø kommune, Troms 2005. Holm-Olsen, I. M. 22 s.

18 Kultur – minner og miljøer. Strategiske instituttprogrammer 2001-2005. Egenberg I.M., Skar B. og Swensen, G.(red.). 2006. 354 s.

19 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Fræna kommune, Møre og Romsdal, 2006. Sollund, M.-L. 2007. 19 s.

20 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Nord-Aurdal kommune, Oppland, 2006. Sollund, M.-L. 2007. 21 s.

21 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Eidskog kommune, Hedmark 2007. Sollund, M.-L. 2008. 20 s.

22 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Sandnes kommune, Rogaland 2007. Sollund, M.-L. 2008. 20 s.

23 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Saltdal kommune, Nordland 2007. Thuestad, A.E. 2008. 20 s.

24 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Skjåk kommune, Oppland 2007. Thuestad, A.E. 2008. 20 s.

25 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Guovdageainnu suohkan/Kautokeino kommune, Finnmark 2006. Holm-Olsen, I.M. og Thuestad, A.E. 2008. 19 s.

Annet

Kulturminner – en ressurs i tiden (Jubileumsbok – NIKU 10 år). Paludan-Müller, C. og Gundhus, G. (Red). 2005. 184 s.

NIKU Rapport 28

ISSN 1503-4895

ISBN 978-82-8101-064-2

NIKU Hovedkontor

Storgata 2

Postboks 736 Sentrum

0105 OSLO

Telefon: 23 35 50 00

Telefaks: 23 35 50 01

Internett: www.niku.no